

**1800-LUVUN KIELENUUDISTUKSEN UUDISPIIRTEET
AIKALAISTEN TEKSTEISSÄ**

Lea Puustinen
Tampereen yliopisto
Kieli-, käännös- ja kirjallisuus-
tieteiden yksikkö
Suomen kieli
Pro gradu -tutkielma
Toukokuu 2011

Tampereen yliopisto
Suomen kieli
Kieli-, käännös- ja kirjallisuustieteiden yksikkö

LEA PUUSTINEN: 1800-luvun kielen uudistuksen uudispiirteet aikalaisten teksteissä

Pro gradu-tutkielma, 62 sivua + 2 liitesivua
Toukokuu 2011

Tutkielmassa tarkastellaan 21 henkilön vuosien 1850 – 1871 aikana kirjoittamia yksityiskirjeitä ja niiden kieltä. Kirjeistä selvitetään myös niiden rakenteellisia piirteitä ja asiasisältöjä erityisesti yhteiskunnallisiin ja kulttuurisiin tapahtumiin keskittyen. Kirjoitustaito ei ollut kuulunut perusopetukseen, sitä pidettiin lähinnä ylemmän luokan etuoikeutena. Tiedot kirjoitustaidon hallitsevien määrästä ovatkin hajanaisia ja perustuvat usein arvioihin. Vuonna 1880 on arvion mukaan yli kymmenvuotiaista ollut lukutaitoisia 86,3 %, mutta vain 12,4 % väestöstä osasi kirjoittaa. Tutkijan lähtöoletus on se, että kansa seurasi asioita ja tapahtumia ympärillään ja viesti niistä myös kirjoittaen.

Tutkimuksen kirjoittajat ovat eri murrealueilta ja puheen murrepiirteet siirtyvät luonnollisesti teksteihinkin, ellei muuta mallia ole opittu. 1800-luvulla suoritettiin mittava kirjakielen uudistustyö, jossa vanhasta raamatunkielestä muokattiin nykyinen yleiskieli. Ortografian, äänneasteikon ja muoto-opin osalta uudistus saatettiin nykyiselle kannalle suurin piirtein vuosisadan puoliväliin mennessä, lauseopillisiin kysymyksiin paneuduttiin varsinaisesti vuosisadan loppupuolella. Uudistuksen tulokset näkyivät pian esimerkiksi sanomalehdissä, joista ne saatettiin prestiisimallina omaksua omaan käyttöön. Tutkimuksessa pyritäänkin etsimään vastausta siihen, mahtoivatko kielen uudismuodot siirtyä jo aikalaisväestön käyttöön ja näkykö se kansan kirjoittamissa teksteissä. Tutkimuksessa myös keskitytään äänne- ja muoto-opillisiin piirteisiin ja jätetään lauseopilliset ja sanasto työn ulkopuolelle.

1850-luvulla kirjoitettujen kirjeiden kielessä on paljon epävakautta, erityisesti yksinäis- ja kaksoisvokaalien ja -konsonanttien merkinnöissä ja vokaalien katoilmiöissä, mutta 1865 jälkeen kirjoitettujen kirjeiden kieli on tältä osin lähes nykykielen tasoista. Vahvimpina ja laajimmalle levinneinä vanhan kirjakielen ja länsimurteiden piirteistä säilyvät ea = ia (hopia) ja nk = ng (kummingin). Kirjakielen d:n, jonka puuttumisesta Turun Viikko-Sanomissa 1820 katsotaan kirjakielen uudistustyön oikeastaan alkaneen, siirtyminen aikalaisten teksteihin näkyy selvästi: 407 d:n esiintymäpaikasta 281 oli merkitty d:llä, toiseksi eniten (60) sitä oli merkitty r:llä.

Avainsanat: kirjakielen uudistus, vanha kirjakieli, murteet, kirjoitustaito, kirje

SISÄLLYS

1. JOHDANTO	1
2. SUOMEN KIRJAKIELEN HISTORIAA AGRICOLASTA 1800-LUVULLE ...	3
3. TUTKIMUKSEN ESITTELY	10
3.1. Tutkimuksen taustaa ja tavoite	10
3.2. Tutkimusaineisto	12
3.3. Työn eteneminen	14
4. KIRJEIDEN RAKENTEESTA JA ASIASISÄLLÖSTÄ	15
4.1. Yleisiä seikkoja kirjeistä	15
4.2. Päiväyksen merkintä	17
4.3. Kirjeen aloitus ja lopetus	20
4.4. Kirjeiden asiaosa ja -sisältö	25
5. ÄÄNEPIIRTEIDEN MERKINNÖISTÄ	33
5.1. Vokaalit ja vokaaliyhtymät	33
5.1.1. Vokaalien pituusvaihtelu	33
5.1.2. <i>i:n</i> eri merkintätapoja	35
5.1.3. Vokaalien katoilmiöt	36
5.1.4. Vokaaliyhtymät ja diftongit	38
5.2. Konsonantit ja konsonanttiyhtymät	40
5.2.1. Klusiilit <i>k, t, p</i>	40
5.2.2. Nasaalit ja likvidat	45
5.2.3. Jäännöslopuke	46
6. MUOTO-OPILLISIA PIIRTEITÄ	48
6.1. Nominien taivutusmuodot	48
6.2. Verbien taivutusmuodot	54
7. LOPUKSI	57
LÄHTEET	59

LIITE

1. JOHDANTO

Suomen kielen tutkimus on moninaista. Tutkimuksen kohteena voi yhtä lailla olla asiakirja kuin käytännön puhetilanne. Tutkimus voi olla merkitysten tai muodon tutkimusta. Se voi olla deskriptiivistä eli pyrkiä kuvaamaan kielen rakennetta tiettyä ajankohtana tai se voi olla analyttistä eli pyrkiä erittelemään rakenteen koostumusta. Se voi olla synkronista eli kohdistua tiettyssä vaiheessa samanaikaisesti havaittaviin kielenilmiöihin ja niiden suhteisiin tai se voi olla diakronista eli kohdistua ajallisesti peräkkäisiin kielen ilmiöihin. Tässä pro gradututkimuksessa pyrin selvittämään erästä kirjakielen historiaan liittyvää aihetta, josta tutkimusta ei aiemmin ole tehty tai ainakaan siitä ei kirjallisuudessa ole kerrottu. Täsmällisemmin sanoen aihe liittyy varhaisnykysuomen ajan suureen kirjakielen uudistukseen, joka ortografian, äänteistön ja muoto-opin osalta saatettiin nykyiselle kannalle suurin piirtein 1800-luvun puoliväliin mennessä, lauseopillisiin kysymyksiin paneuduttiin varsinaisesti vuosisadan loppupuolella. Tutkimuksessa pyrin etsimään vastausta siihen, mahtoivatko kielen uudismuodot siirtyä jo aikalaisväestön, tavallisen murteita puhuvan kansan käyttöön ja näkykö se kansan kirjoittamissa teksteissä. Ravila (1975:63) toteaa kielenuudennusten edellyttävän differentoitunutta yhteisöä, jonka jossakin osassa uudismuoto syntyy. Jos tällä osalla on yhteisössä riittävä vaikutuskenttä, uudennuksella on mahdollisuus levitä koko yhteisöön. Leviäminen vie kuitenkin aikaa, joten uudennuksen ensi esiintymisen ja sen lopullisen yleistymisen välillä on aika, jolloin vanhaa ja uutta edustusta esiintyy rinnan. Kirjakielen uudistustyö tapahtui suppeassa yliopistolaisten piirissä, mutta työn tuloksia esiteltiin pian esimerkiksi sanomalehdissä, joita alkoi ilmestyä enenevässä määrin. Myös kirjallisuuden määrä kasvoi ja monipuolistui ja sen saatavuus parani, kun kirjakauppoja ja kirjastoja perustettiin eri puolille maata. Oletukseni on, että esimerkiksi lehdissä nähty ja luettu antaa jonkinlaisen prestiisimallin, jota pyritään sitten itsekin käyttämään. Uskon kansan seuranneen tapahtumia ympärillään ja keskustelleen niistä myös kirjoittamalla, vaikka kirjoitustaitoisten määrästä sinänsä tiedot ovat epämääräisiä.

Tutkimuksen suorittamista varten on koottu 1800-luvulla kirjoitettuja tekstejä. Tekstiksi nimitetään yleensä mitä tahansa puhuttua tai kirjoitettua kielen jaksoa, joka tietyssä kontekstissa muodostaa merkityksen kannalta kokonaisuuden (Hakulinen – Ojanen 1976: 142). Asiakirjat ja pappien saarnatekstit eivät tarkoitukseen sovellu, koska niihin liittyy traditionaalisesti konventionaalisia muotoja ja kielellisiä ilmauksia, vaan aineisto koostuu vapaamuotoisemmista teksteistä, yksittäisten ihmisten 1850 – 1871 välillä kirjoittamista kirjeistä. Näistä teksteistä yksittäisiä kielenpiirteitä erittelemällä ja niistä saatavaa tietoa vanhan kirjakielen piirteisiin, nykykirjakieleen ja 1800-luvun uudistuksen tuomiin ratkaisuihin vertaamalla voi vähitellen rakentaa kokonaiskuvaa ja ehkä havaita muutosta kohti uudistuvaa kirjakieltä. Määrittelen työn kielihistorian alaan kuuluvaksi analyyttis-deskriptiiviseksi tutkimukseksi. Tutkimuksen aiheen syntyvaiheessa kannustajanani toimineen professori Matti K. Suojasen määrittelyn mukaan kansan kirjoitustuotosten tarkastelu on mikrotason historiallista sosiolingvistiikkaa (Suojanen 2000: 301). Tutkimukseni on synkronista tutkimusta, koska se ajallisesti kohdistuu tietyn ajan, vuosien 1850 – 1871 aikana kirjoitettuihin teksteihin, mutta tutkimukseni on myös diakronista, koska siinä tarkastellaan vanhan kirjakielen esiintymiä, kielen uudistustyön tuottamia muotoja sekä nykykirjakieltä.

Työ etenee niin, että tämän Johdanto-luvun jälkeen luvussa 2 kerrotaan tutkimusta pohjustaen suomen kirjakielen historiasta Agricolan ajalta 1800-luvulle. Luvussa 3 esitellään tutkimus. Luvussa 4 tarkastellaan kirjeisiin liittyviä yleisiä seikkoja sekä kirjeiden asiasisältöjä. Luvussa 5 tarkastellaan äännepiirteiden merkintöjä, luvussa 6 tarkastelun kohteena ovat muoto-opilliset seikat ja luvussa 7 suoritetaan yhteenveto ja arviointi.

2. SUOMEN KIRJAKIELEN HISTORIAA AGRICOLASTA 1800-LUVULLE

Suomen kielen historia on perinteisesti jaettu neljään kauteen: varhaisuomen kauteen (n. vuoteen 1540), vanhan suomen kauteen (n. 1540 – n. 1820), varhaisnykysuomen kauteen (n. 1820 – n. 1870) ja nykysuomen kauteen (n. 1870 lähtien). Kaisa Häkkinen ajoittaa varhaisnykysuomen kauden alkavan Ruotsin vallan ajan loppumisesta n. vuodesta 1810 ja kestävän 1870- tai 1880-luvun loppuun perustellen ajoitusta sillä, että kirjakielen kehityksen merkittävät käännteet johtuvat usein kielenulkoisista tekijöistä, kuten muutoksista yhteiskunnallisissa oloissa. 1880-lukua voidaan kuitenkin pitää varhaisnykysuomen kauden päätepisteenä ja nykysuomen kehityksen lähtökohtana. (Häkkinen 1994: 11 – 15.)

Varhaisuomen kaudella ei vielä ollut suomenkielistä kirjallisuutta, vaan kieli eli puhuttuina murteina. Katolisen kirkon jumalanpalveluksissa käytettiin latinaa. Vuonna 1441 kuitenkin annettiin määräys, jonka mukaan Isä meidän -rukous, uskontunnustus ja Ave Maria -rukous oli käännettävä kansan kielelle ja luettava sellaisena seurakuntalaisille, 1492 piispa Maunu Särkilahti lisäsi tähän synnintunnustuksen ja edellytti, että käännökset oli kirjoitettava muistiin, jotta ne esitettäisiin aina samanlaisina ja kansa oppisi ne ulkoa. (Häkkinen 1994: 41; Heikkinen 1989: 32.)

Vanhan suomen kaudeksi sanotaan ajanjaksoa, joka alkoi uskonpuhdistuksen reformaatiosta ja kesti Ruotsin vallan ajan päättymiseen. Uskonpuhdistuksen myötä syntyi vaatimus siitä, että kansan piti saada omalla kielellään sekä kuulla että lukea uskonasioista (Häkkinen 1994: 12). Reformaation Ruotsissa käynnisti Kustaa Vaasa varsinaisesti Västeråsin valtio-päivillä 1527, jolloin hylättiin katolinen oppi ja katoliset menot. Suomessa reformaation katsotaan alkaneen 1528, kun Turun piispaksi valittu dominikaanimunkki Martti Skytte astui virkaansa. Piispa Skytten ansioihin kuuluvana pidetään muun muassa sitä, että hänen avustajastaan Mikael Agricolasta (n. 1510 – 9.4.1557) tuli suomenkielisen kirjallisuuden ja suomen kirjakielen isä. (Tarkiainen – Tarkiainen 1985.)

Suomen kirjakielen ja suomenkielisen kirjallisuuden historia alkaa Mikael Agricolan *ABC-kiriasta*, jonka oletetaan alkuaan ilmestyneen v. 1543, toinen painos ilmestyi v. 1551 ja kolmas postuumina Agricolan kuoleman jälkeen v. 1559. Eri painoksista löytyneiden palasten perusteella on päätelty ensimmäisen painoksen olleen 16-sivuinen, myöhempien painosten 24-sivuisia. Teos oli tarkoitettu oppikirjaksi, tervehdysrunon jälkeen siinä luetellaan aakkoset ja annetaan tavausohjeita, sen jälkeen seuraa kymmenen käskyä, uskontunnustus, Isä meidän -rukous ja muu perinteinen katekismusaines, lopuksi esitetään peruslukusanat yhdestä tuhanteen. Agricolan toinen teos, 900-sivuinen *Rucouskiria*, ilmestyi v.1544 ja Agricolan pääteoksena ja reformaation kannalta merkittävimpanä pidetty *Se Wsi Testamenti* v. 1548. Kaikkiaan Agricola julkaisi yhdeksän teosta vuosien 1543 – 1552 aikana. (Lehikoinen – Kiuru 1991: 12 – 14; Kaivola 1988: 20 – 22.)

Agricolan kirjallisuus oli käännöskirjallisuutta lähinnä ruotsin-, saksan-, latinan- ja kreikankielisistä alkuteoksista, mutta perustellusti uskotaan Agricolan käyttäneen hyväksi myös erilaisia suomeksi kirjoitettuja käsikirjoituksia (ks. esim. Tarkiainen & Tarkiainen 1985). Agricola on itse tuntenut myös suomen eri murteita ja käyttänyt niiden ilmauksia pyrkimyksensä kirjoittaa kaiken kansan ymmärrettävää kieltä, mutta on todennut kielen perustuvan pääosin Turun seudun kielelle, koska Turku oli hiippakunnan pääkaupunki (Rapola 1969a: 37). Käännöstyön pohjana käytetyt tekstit, lähtökielten erot ja ortografiset mallit sekä luonnollisesti kielten kaikilla tasoilla ilmenevä variaatio ovat osaltaan vaikuttaneet siihen, että tekstien ortografia on epäyhtenäistä ja vakiintumatonta (Lehikoinen – Kiuru 1991: 74). Agricolan teksteissä sama kirjain saattaa merkitä eri äänteitä ja lähes kaikilla foneemeilla on useita merkintätapoja. Esimerkiksi *k*:n merkkeinä osin määräyhteyksissä, osin mielivaltaisesti on *k*, *ki*, *c*, *ch*, *ck*, *g*, *gh* tai *q*, *ks*-yhtymän merkinä on *x*, geminaatta-*k*:n merkinä tavallisesti *ck*, mutta usein pelkkä *k* ja joskus myös *c* tai *cc*. Sananalkuisen *u*:n merkinä on yleensä *v* tai *w*, joskus *u* tai *wu*, sanan sisällä sitä on merkitty yleensä *u*:lla, mutta joskus *v*:llä, *uu*:lla, *w*:llä tai *o*:lla, pitkän *u*:n merkinä on usein *w* tai *wu*. (Lehikoinen – Kiuru 1991: 74 – 85.) Vokaaleista yksiselitteinen on ainoastaan *a*, mikäli kestoasteen merkintää ei huomioida. Pitkän ja lyhyen äänteen eron merkitsemättä jättämistä pidetään Agricolan ortografian suurimpana ongelmana. (Häkkinen 1994: 174.) Rapola

(1969a: 38 – 39) on luetellut useita Agricolan kirjakieleen pitkiksi ajoiksi vakiinnuttamia länsi- ja lounaissuomalaisia piirteitä, muun muassa konsonanttiyhtymät useiden lainasanojen alussa (*frouva, breivi*), heikko-asteisuus omistusliitteissä (*sinun kädes, synnins*) ja *i*-loppuisten diftongien edellä (*annoi, pidhäis*), *ia, iä* muun muassa sanoissa *oikia, hopia, walkia, e(e)* esimerkiksi verbimuodoissa *rupee, lankee*, soinniton *ʋ*-spirantti nykykielen *ts*:n paikalla, tavallisimpina merkkeinä *tz* tai *dz*, ns. *h*:n metateesi (*wenhen, walhet*), *ei*-diftongi joissakin monikko- ja imperfektimuodoissa, kuten *synneistä, papeixi, kärsei, etsei*, mutta ahdasalaisimpia lounaissuomalaisia piirteitä Agricola on hänen mukaansa karttanut.

Agricolan tavoitteena uskotaan olleen koko Raamatun kääntäminen suomeksi, mutta ensimmäinen suomenkielinen Raamattu, *Coco Pyhä Ramattu Suomexi*, ilmestyi vasta toisen sitä varten valitun toimituskunnan työn tuloksena v. 1642. Ennen 1800-lukua Raamatusta toimitettiin vielä neljä uutta käännöstä: piispa Johannes Gezeliuksen aloitteesta ns. sotaraamatun toimitti kirkkoherra Henrik Florinus v. 1685, ensimmäisen varsinaiseksi kansanraamatuksi tarkoitetun laitoksen v. 1758 Pöytyän kirkkoherra Antti Lizelius, samoin seuraavankin, vanhana kirkkoraamattuna tunnetun v. 1776 ilmestyneen laitoksen, jota käytettiin läpi 1800-luvun, ja v. 1777 Tallinnan ruotsalaisen seurakunnan kirkkoherra Sverdsiö toimitti Lizeliuksen käännöksiin pohjautuvan kokoraamatun ns. Vanhan Suomen suomenkielisille seurakunnille. (Lehikoinen – Kiuru 1991: 18 – 20.)

Vuoden 1642 Raamatun ortografiapiirteistä monet olivat Agricolan kielen mukaisia, mutta merkittäviä uudistuksiakin tehtiin: Raamatussa kutakin kirjainta käytetään vain yhteen funktioon, foneemien *e* ja *ä* sekä *u* ja *v* merkintä on eriytynyt, *v*-äänteen merkiksi vakiintuu *w* 1800-luvun loppupuolelle asti, *i*:n ja *j*:n merkintä ovat suunnilleen nykyisenlaisia, mutta pitkän *i*:n ja *i*-loppuisen diftongin merkinä on aina *ij*. *k*:n merkinä on etuvokaalin edellä säännöllisesti *k*, takavokaalin edellä *c*, *kk*:n merkinä on aina *ck* ja *ks*:n merkinä *x*, *k*:n heikon asteen merkiksi eräissä sanoissa, lähinnä labiaalivokaalin edelle, on vielä merkitty *g*, diftongien *ie, uo* ja *yö* merkinnät on saatettu enimmäkseen nykyiselle kannalle, inessiivin päätteistä hylätään *ssa, ssä* ja päätteet *sa, sä* ja *s* säilyvät rinnakkaismuotoina 1700-luvun loppupuolelle asti, jolloin *s* alkaa syrjäytyä ja käyttöön jää vain päätteet *sa, sä*. Astevaihtelutapauksissa *δ*:n merkiksi vakiintuu *d* (Agricolalla usein *dh*) ja *γ*:n merkiksi *g* (Agricolalla *gh*), nykysuomen *ts*:n

merkiksi *dz*. Raamatun kirjoitustavan heikkoudeksi jäi edelleen vokaalien pituusasteiden merkinnän vajavuus, joskin kahdella kirjaimella merkintä lissäntyi sanan ensi tavussa ja sanan jälkitavuuissa erityisesti illatiivimuodoissa. (Lehikoinen – Kiuru 1991: 89 – 90; Lehikoinen 1994: 202 – 209; Ikola 1984: 111 - 138.) Lyhyen vokaalin kahdella kirjaimella merkitsemiseen löytyy osittain peruste murteista: lounaismurteissa lyhyttä painollista tavua seuraavan tavun vokaali ääntyy puolipitkänä, hämäläismurteissa kaakkoishämäläisiä murteita lukuun ottamatta toisen tavun vokaali ääntyy pitkänä astevaihtelusta johtuen ja eteläpohjalaisessa murteessa saatetaan sanoa *häräät* tai *härijät* (Rapola 1969b: 108,).

Agricolan teoksissa on suomennettu myös useita virsiä, mutta ensimmäisen varsinaisen virsikirjan, *Yxi wähä suomenkielinen Wirsikirja*, julkaisi Jaakko Finno v. 1583. Virsiä kirjassa on 101, näistä seitsemää pidetään Finnon itsensä sepittäminä. Seuraavan virsikirjan, joka sisälsi 242 virttä, toimitti Maskun kirkkoherra Hemminki v. 1605, kolmannen, 153 virttä sisältäneen virsikirjan v. 1621 toimitti Viipurin piispa Olavi Elimaeus. Virsi- ja muun hartauskirjallisuuden määrä alkoi hitaasti lisääntyä, kun Suomeen saatiin omia kirjapainoja. Ensimmäinen kirjapaino perustettiin Turun akatemian tarpeisiin v. 1642. V. 1701 ilmestyi piispa Gezelius vanhemman ja nuoremman kirjapainosta Erik Cajanuksen toimittama 413 virttä sisältänyt *Uusi Suomenkielinen Wirsi-Kirja*, jonka mallina oli v. 1695 ilmestynyt ruotsinkielinen virsikirja ja jota käytettiin virallisena virsikirjana vuoteen 1886 saakka. (Kaivola 1988: 30 – 36; Lehikoinen – Kiuru 1991: 26 – 28; Häkkinen 1994: 89 – 91.) 1600-luvulla ilmestyneistä muista teoksista merkittävimpiä on 1666 ilmestynyt piispa Johan Gezelius vanhemman aapiskatekismus *Yxi paras Lasten tawara*, joka ilmestyi ainakin satana painoksena ja käytettiin lukemisen opetteluun 1800-luvulle saakka. Uskonnollisen kirjallisuuden lisäksi 1600-luvulla ilmestyivät ensimmäiset suomen kielipit, joskin latinaksi, ensimmäiset suomea sisältävät sanakirjat lähinnä ruotsalaisia virkamiehiä varten ja jonkin verran suomenkielistä tilapäisrunoutta. 1700-luvulla suomenkielisen ja muunkin kirjallisuuden määrä alkoi lisääntyä, silloin ilmestyivät muun muassa Henrik Florinuksen sananlaskujulkaisu 1702 ja Kristfrid Gananderin *Mythologia Fennica* sekä arvoitus- ja satukokoelmat 1780-luvulla, Ruotsin laki suomeksi käännettynä 1734 sekä

ensimmäinen suomenkielinen sanomalehti, Antti Lizeliuksen Suomenkieliset Tieto-Sanommat 1776. (Lehikoinen 1994: 181 – 182; Kaivola 1988.)

Suomen kirjakielen oikeinkirjoitus muuttui 1600-luvun jälkipuoliskolta 1800-luvulle hitaasti ja vähän. Pitkien vokaalien merkintä kahdella kirjaimella sanan jälkitävyissä yleistyi vuoden 1758 Raamatussa etenkin kaksitävyisissä partitiivimuodoissa, jolloin muoto erottui nominatiivista ja vuoden 1776 Raamatussa preesensin yksikön 3. persoonassa, jolloin muoto erottui imperatiivista. 1776 Raamatussa Antti Lizeliuksen toimesta *k*:ta ruvettiin käyttämään myös takavokaalin edellä. Lizelius ja Kristfrid Ganander alkoivat myös kirjoittaa konsonanttiyhtymät *nk*, *lk*, *nl*, *lt* ja *mp* nykyisen muotoisina ja soinnilliset *g*, *b*, ja *d* syrjäytyivät. Raamattuun merkintätapa tuli kuitenkin vasta 1852. Soinnittoman dentaalispirantin ääntämistapa oli länsimurteissa muuttunut yleisesti *tt*:ksi, itämurteissa *ht*:ksi tai *ss*:ksi ja kirjoitetun kielen *tz* luettiin *ts*:ksi, jota ensimmäiseksi yritettiin käyttää kirjoituksessa 1770-luvulla, mutta vakiintuminen tapahtui vasta 1800-luvun alkupuolella. Vanhassa kirjasuomessa *lk*- ja *rk*-yhtymän heikossa asteessa oli länsimurteiden vaikutuksesta esiintynyt *ä*:n edellä *lj*, *rj* ja *o*: edellä *lv* ja *rv*, jotka syrjäytyivät itämurteiden vaikutuksesta 1800-luvulla ja kirjakieleen vakiintui käytäntö, jossa *k*:n heikossa asteessa ei ole mitään tai *k* vaihtelee *v*:n tai *j*:n kanssa. Inessiivin geminaatallinen päätte *ssa*, *ssä* palasi kirjakieleen takaisin, ja jo 1830-luvulla se syrjäytti päätte *sa*, *sä*, mutta Raamattuun *talossa*-tyyppi tuli vasta 1859. (Lehikoinen – Kiuru 1991; Lehikoinen 1994; Häkkinen 1994.)

1800-luku toi suomalaisen yhteiskuntaan hyvin monenlaisia muutoksia. Haminan rauhassa 1809 Ruotsi menetti Venäjälle vuosisatoja valtaansa kuuluneen osan Suomea, josta muodostettiin autonominen suuriruhtinaskunta Venäjän keisarikuntaan. Euroopasta levisi Turun yliopiston piiriin 1810-luvulla kansallisromanttinen aatevirtaus, joka korosti kansankielen merkitystä ja kansallista kulttuuria ja innosti kansanperinteen kokoamiseen ja tallentamiseen. Turun palon 1827 jälkeen yliopisto siirtyi Helsinkiin, josta tuli maan sivistyselämän keskus. 1830 perustettiin Lauantaiseura, johon kuuluivat mm. Johan Vilhelm Snellman, Johan Ludvig Runeberg, Fredrik Cygnaeus, Matias Aleksanteri Castrén, Sakari Topelius ja Elias Lönnrot. 1831 perustettiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, jonka tavoitteeksi asetettiin suomenkielisen kirjallisuuden

luominen ja suomen kielen aseman parantaminen. Seuran toimesta alettiin julkaista 1847 sanomalehteä, *Suometarta*. Vuonna 1835 julkaistiin Kalevalan ensimmäinen painos, 1856 määrättiin, että virkamiesten tuli osata suomea siellä, missä väestön enin osa oli suomenkielistä, ja lopulta 1863 annetulla kieliasetuksella säädettiin suomen kielelle samat oikeudet kuin ruotsillakin ja että kahdenkymmenen vuoden kuluessa siitä piti tulla täysin tasa-arvoinen virkakieli ruotsin rinnalle. Opettajien koulutusta varten perustettiin 1863 seminaari ja 1866 annettiin kansakouluasetus. (Lehikoinen 1984; Häkkinen 1984; Ikola 1984.)

Edellä mainittujen suurten tapahtumien rinnalla vähäinen ei ole itse kieleen liittyvä kehitystyö, jonka alkuna pidetään ns. murteiden taistelua, joka syttyi, kun Reinhold von Becker 1820 perustamassaan Turun Viikko-Sanomissa hylkäsi vuoden ajaksi *d:n* ja käytti ja suositti muutoinkin kansankielisiä ilmaisuja. Kymmenkunta vuotta kestäneen kinastelun loppumiseen vaikutti eniten Kustaa Renvall, joka piti sopivana yleiskieleen omaksuttavaksi muun muassa monikon 3. persoonan imperfektityyppi *ottivat* länsimurteisen *otit* asemesta, geminaattapäätteinen inessiivi ja vahva-asteiset omistusliitteiset muodot *totuuteni*, *vääryytensä*. (Pulkkinen 1972.) Kirjakieltä oli Renvallin mielestä muutoin kehitettävä perinnäiseltä pohjalta lähtien. Vuosisadan puolimaissa päästiin kompromissiin, joka säilytti kirjakielessä vanhan läntisen pohjan mutta toteutti monia uudistuksia. (Lauerma 2004: 136 – 176.)

Kompromissin tuloksena esimerkiksi likvidan jälkeisen *k:n* astevaihtelu vakiintui niin, että *e:n* edellä säilyi läntinen tyyppi (*kulkee: kuljen*), mutta *ä:n* ja *o:n* edelle valittiin itäinen (*nälkä: nälän, pelko: pelon*). Painottoman lyhyen vokaalin jäljessä oleva *h* (*portahalla, rakkahin*) jäi pois käytöstä. Inessiivin ja abessiivin päätteeseen vakiintui geminaatta. Pitkien vokaalien *a* ja *ä* diftongiutumista ei hyväksytty. Persoonapronomineiksi vahvistuivat *me, te, he*, mutta läntinen akkusatiivi *hänen* vaihtui itäiseen *hänet*-muotoon. Verbi *mennä* ja kieltosana *älä* hyväksyttiin itäisten muotojen *männä, elä* asemesta. *-loi*-monikkomuoto hylättiin. Konsonanttiyhtymät vanhojen lainasanojen alussa muuttuivat yksikonsonanttisiksi (*klasi* > *lasi*). Vanhan kirjasuomen konsonantivartaloisten nominien essiivi-muotojen (*toisna*), monikon genetiivimuotojen (*cappaletten*) ja konsonantivartaloisten verbimuotojen käyttö väheni merkittävästi. Itäinen monikkovartaloisen genetiivi (*aikojen, vuosien*) alkoi syrjäyttää läntistä

yksikkövirtaloista (*aikain, vuotten*). Sivupainollisen tavun jäljessä alettiin yhä laajemmin käyttää heikkoasteista partitiivin päätettä (*matalaa* pro *matalata*). Kolmannen persoonan possessiivisuffiksiin itäinen variantti *Vn* alkoi lyhyeen vokaaliin päättyvien sijapäätteiden jäljessä syrjäyttää läntistä varianttia *nsa, nsä* (*talossaan* pro *talossansa*). Indikatiivin imperfektin ja konditionaalien preesensin mon. 3. persoonan päätteissä syrjäytti itäinen *vat, vät* läntiset muodot (*he annoit, he söisit* > *he antoivat, he söisivät*). Imperatiivin 3. persoonasta ja passiivista väistyivät tunnuksen *a, ä* -vokaaliset variantit (*hän tulkaan, he tulkaat, pantakaan*) ja imperatiivin monikon 2. persoonasta *t*:lliset persoonapäätteet. (*tulkaat, tulkaatte*). *t*:n astevaihteluparina on *d, ts*-yhtymä kaikista murrevarianteista hyväksyttiin käyttöön esimerkiksi *metsä*-sanassa Supistumaverbien pitkävokaaliset vokaalivartalot (*häpeen, katoon*) väistyivät nykyisen (*häpeän, katoan*) tieltä. (Lehikoinen – Kiuru 1991 159 – 161; Lehikoinen 1994: 222 – 224.)

3. TUTKIMUKSEN ESITTELY

3.1. Tutkimuksen taustaa ja tavoite

Lähtökohta tutkimukselle on oman tiedonhalun tyydyttäminen. Kiinnostukseni kieleen ja kielen muuttumiseen on ollut aina suuri. Kun periytyy toisaalta perihämäläisestä ja toisaalta puhtaasti karjalaisesta suvusta ja on asunut eri puolilla maata, on oppinut tuntemaan sekä kulttuurisia että kielenkäytön eroja ja oppinut kääntämään omaa käyttäytymistään tarpeen mukaan. Kun on saanut tutustua 1800-luvun taidokkaasti kirjoitettuun asiakirjoihin ja toisaalta on saanut nähdä kirjoitustaidottomia miehiä piirtämässä puumerkkiään asiapapereihin, on tiedonhalu vain lisääntynyt. Suomen kielen opintoihin kuuluvan kirjakielen kehitysvaiheisiin perehdyttävän opintojakson aikana virisi halu tutkia tavallisen kansan, sääty-yhteiskunnassa rahvaaksi nimetyn kansanosan kirjoittamaan kieleen. Kansan kirjoitustaidosta esitetyt tiedot sinänsä ovat hajanaisia ja epämääräisiä. Katekismusta lukemaan kansaa on opetettu jo 1600-luvulta, mutta kirjoitustaito ei kuulunut perusopetukseen. Lukkarin kirjoitustaitovaatimuksesta oli mainittu jo vuoden 1686 kirkkolaisissa (Iisalo 1990: 63), mutta kun virkakielenä oli ruotsi, kirjoitustaidosta ei juurikaan nähty olevan hyötyä väestön suomenkieliselle pääosalle (Heikkinen 1989: 91). Kotkanheimon (1989: 188) mukaan sitä päinvastoin vastustettiin käyttäen argumentteina muun muassa sitä, että kirjoitustaito vähentäisi muistamiskykyä. Joissakin paikoin kirjoituksen alkeita on kuitenkin opetettu, koska vanhojen kirjojen kansista löytyy 1700-luvulta peräisin olevia nimikirjoituksia ja muita merkkejä ja talonpoikien laatimia perukirjojakin (Kotkanheimo 1989:118). Myös itsenäistä kirjoittamaan opettelua on harrastettu, siitä oivallisen esimerkin antaa Heikkinen (1989: 91 – 92) siteeratessaan Zefanias Suutarlan kertomaa: *Milloin vain tilaisuus sattui, niin päre vasempaan ja kova hiili oikeaan käteen, ja sitten piirtämään kirjaimia sen mukaan kuin Räätälin-Jussi oli paperiliuskalle kirjoittanut. Tehtiinpä jonkinlainen mustettakin Jussin neuvon mukaan ja metsästä löydetystä haukan sulasta kynä sellainen kuin mokoman taiturin hyppysistä voi lähteä.*

1700-luvun lopulla H.G. Porthan ja muut valistusaatteen edustajat pitivät jo tarpeellisenä opettaa lukutaidon ja kristinopin alkeiden ohella myös kirjoitusta,

laskentoa, luonnontietoa, maantietoa sekä historiaa. Laitinen (2005: 192) kertoo, että 1830-luvulla arviolta vain noin viisi prosenttia Suomen maaseudun miespuolisesta väestöstä osasi kirjoittaa. Vuonna 1842 annettiin asetus, jonka mukaan käsityöläiskisälliksi ei saanut ottaa ketään, joka ei todistettavasti osannut kirjoittaa ”luettavaa tyyliä” ja laskea neljää laskutapaa (Iisalo 1990: 45 – 46). Laitisen (2005: 192) mukaan vuonna 1880 yli kymmenvuotiaista osasi lukea jo 86,3 %, mutta vain 12,4 % väestöstä osasi myös kirjoittaa. Suojanen (2000: 296) mainitsee tilastolähteiden perusteella kirjoitustaitoisia olleen 1900-luvun vaihteeseen tullessa ainakin 600 000, ehkä jopa lähes miljoona, mutta kirjoitustaito ei vielä kerro muun mahdollisen kuin nimen tai puumerkin kirjoittamisesta; kuitenkin hänen mukaansa kirjoitustaitoinen 1900-luvun alussa tarkoitti muuta kuin vuonna 1850. Laura Starkin artikkelissa (2008) siteerataan kansakouluopettajan Väinö Vaaran v. 1919 lausumaa, jonka mukaan vielä silloin harvat 50 vuotta vanhemmista kansan miehistä, naisista puhumattakaan, osaavat nimensä kirjoittaa ja nuorempienkin kirjoitustaidottomien määrä on suuri.

Varhaisnykysuomen ajan kielen uudistus osui sitten oivalliseksi ajalliseksi tutkimuskohteeksi, koska se kaikkine keskusteluineen ja väittelemisineen, sanaston ja muotojen kehittelyineen ja kokeiluineen on kielen historian kiinnostavimpia osa-alueita. Näistä lukiessa täsmentyi myös tutkimustehtävä: kirjakielen uudismuotojen siirtyminen aikalaisväestön kieleen.

Vanhaa kirjakieleltä ja Agricolan kieltä on tutkittu vuosien saatossa melko kattavasti. Viime vuosina myös varhaisnykysuomen ajan tekstien tutkimus on lisääntynyt. Kuitenkaan yhtään tutkimusta tai artikkelia ei ole tehty siitä, kuinka kielen uudistuksen tulokset syntyäkään tai pian sen jälkeen hyväksyttiin aikalaisväestön käyttöön. Siinä vaiheessa, kun oma tutkimusaihe oli selvä, ei vastaavanlaista tutkimusta ollut olemassa. Läheisesti samankaltainen tutkimus, mutta ajallisesti myöhempään aikaan sijoittuva on Kristiina Uusitalon 1990 pro gradu-tutkimus isän ja pojan välisestä kirjeenvaihdosta vuosina 1881 – 1895. Historiallisten yhteiskunnallisten tapahtumien valossa tutkimus ajoittuu omaan työhöni verrattuna toisenlaiseen yhteiskuntaan, suomestahan oli jo tullut sivistyskieli, opiskelu oli mahdollistunut huomattavasti, lehtien ja kirjojen määrä oli moninkertaistunut, oli kehitetty kirjastolaitos jne. Toinen ajallisesti lähelle omaa tutkimuskohdettani sijoittuva tutkimus on Tarja Salvasaho-Korppoon pro

gradu vuodelta 1990, siinä tarkastelun kohteena on ensimmäisten suomenkielisten kauppakirjojen kieli. Omassa tutkimuksestani kaikki asiakirjat ja pappien saarnatekstit jäävät tutkimuksen ulkopuolelle, koska niihin kuitenkin on aina kuulunut tiettyjä traditionaalisesti normittuneita seikkoja. Oma tutkimukseni keskittyy yksilöiden omaehtoisesti ja vapaasti kirjoitettuihin teksteihin.

3.2. Tutkimusaineisto

Tutkimusaiheen syntyvaiheessa ei käytössäni ollut valmista aineistoa, vaan ajatuksena oli yhdistää tutustuminen Hämeenlinnan maakunta-arkistoon ja koota tutkimusaineisto samalla kertaa. Osoittautui kuitenkin mahdottomaksi löytää yhdestä arkistosta tutkimuksen mahdollistavaa määrää yksityishenkilöiden kirjoittamia tekstejä, niinpä aineisto on koottu useamman maakunta-arkiston ja lisäksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkiston kokoelmista. Maakunta-arkistoissa aineiston kokoamisen aloitin etsimällä ensin eri hakemistoista 1880-lukua varhaisempia tekstejä ja kokoelmia, näistä sitten etsin suomenkielisiä tekstejä. Alkuaan tarkoitukseni oli koota tutkimusaineisto suutarien, räätälien, piikojen ym. rahvaaksi nimitetyn kansanosan teksteistä, mutta siihen ei materiaalin niukkuuden vuoksi ollut mahdollisuutta vaan mukaan oli otettava kaikki löytämäni ennen vuotta 1880 kirjoitetut yksityishenkilöiden tekstit. Erilaiset asiakirjat tai saarnatekstit jäivät valinnan ulkopuolelle. Valitsemistani teksteistä otettiin tutkimusta varten valokopiojäljennökset. Kirjallisuusarkistossa aineiston etsintä kohdistui välittömästi Paavo Tikkasen Suomettaren päätoimittajana saamiin kirjeisiin. Mikrofilmirulla-kopioituista teksteistä sai kuitenkin niin huonotasoisia valokopioita, että valitsin mukaan vain muutaman eri puolilta Suomea tulleita kirjeitä. Lopullinen tutkimusaineisto koostuu seuraavista lähinnä kirjoittamisajan mukaan luetelluista 21 kirjoittajan vuosina 1850 – 1871 kirjoittamista 44 yksityiskirjeestä:

Johan Seppälän 11 kirjettä Oulusta kotiin Vähäkyröön vuosien 1850 – 1854 aikana:

I kirje päivämätön mutta merkitty kirjoitetuksi v. 1850, II kirje päivämätön,

III kirje 26.1.1851, IV kirje 11.8.1851, V kirje 21.10.1852, VI kirje 20.11.1852, VII kirje 17.6.1853, VIII kirje 20.8.1853, IX kirje 10.9.1853, X kirje 29.5.1854 ja XI kirje 2.8.1854. Nämä kirjeet on hyväksytyt tutkimusaineistoon poikkeuksellisesti konekirjoitettuina jäljennöksinä

Teleniuksen kirje vaimolle Turkuun Tammisaaresta 20.7.1855

Karl G. Liimataisen päiväämätön kirje Leppävirran Niinimäestä, kirjeessä vastaanottajan merkintä: ark. 20.5.1857

M Skogsterin kirje Päijälästä 25.7.1857

Anders Mattilan kolme kirjettä vaimolle Längelmäelle, I kirje Haminasta 13.3.1858, II kirje Hämeenlinnasta 16.9.1862 ja III kirje Hämeenlinnasta 9.12. Vuosiluku puuttuu mutta arkistokokoelman merkinnöistä päätellen kirjoitettu v.1868

H. J. Henrikinpojan kirje Velkuan Salavaisilta 25.5.1860

Topias Liinforsin kirje Yläneeltä 2.1.1860

Niklas Hiekkaniemen 2 kirjettä Paavo Tikkaselle, I kirje 8.3.1861, II kirje 25.5.1861

Matti Junttilan kirje Kempeleestä Paavo Tikkaselle 14.1.1862

Fredrika Johanneksentyttären 4 kirjettä Korpilahdelta Karan kartanoon Hausjärvelle, I kirje 23.11.1862, II kirje 18.1.1863, III kirje 12.11.1863, IV kirje 1.2.1864

August Matsonin 3 kirjettä Korpilahdelta Karan kartanoon Hausjärvelle v. 1863,

I kirje 28.3.1863, II kirje 11.6.1863, III kirje päiväämätön mutta asiayhteys edelliseen kirjeeseen osoittaa kirjoitetun v. 1863

Zefanias Suutarlan 3 kirjettä Rymättylästä, I kirje 10.11.1862, II kirje 6.12.1862 ja III kirje 13.11.1863

C.L. Lehtisen kaksi kirjettä Rymättylästä, I kirje 18.1.1863 ja II kirje 12.4.1865

Gabriel Kahelinin kirje Ilomantsista Paavo Tikkaselle 17.9.1864

Petter Johan Hämäläisen kirje Käkisalimesta Paavo Tikkaselle 6.12.1865

Heikki Riihirannan kirje Luopioisista 7.9.1865

Paulus Savosen kirje Saarijärveltä 16.6.1865

Karl August Weikkolinin kirjeet Helsingistä Turkuun 11.6.1867 ja 29.1.1868

Anders Herman Heikkilän kirje Vanajasta 3.3.1867

H.S. Heleniuksen 3 kirjettä, I kirje 12.12.1868 Utista, II kirje 6.11.1869 Korialta, III kirje Hämeenlinnasta 15.12.1870

K.F. Tarrin kirje Hauhon Sotjalasta 8.5.1871

3.3. Työn eteneminen

Kirjeet oli ensin saatettava helposti luettavaan muotoon. Sen jälkeen kustakin kirjeestä oli poimittava ja ryhmiteltävä nykykielestä poikkeavat kielenpiirteet. Kielenpiirteistä piti sitten eritellä murrepiirteet ja puhtaasti kirjoitusvirheiksi tai heikosta kirjoitustaidosta johtuviksi tulkittavat. Tämä työ kävi melko hitaasti, mikä kuitenkin tehtävän kannalta oli hyvä, sillä siinä vaiheessa alkoi ilmestyä uutta kirjasuomen historiaan liittyvää tutkimuskirjallisuutta, muun muassa työn lähdekirjallisuutena käytetyt Lehikoisen ja Kiurun *Kirjasuomen kehitys* 1991, Lehikoisen *Suomea ennen ja nyt* 1994 sekä Häkkisen *Agricolasta nykykieleen* 1994, kun siihen mennessä olisi pitänyt tyytyä lähinnä vain Martti Rapolan ja Paavo Pulkkisen vanhasta kirjakiielestä ja murteista julkaistuihin teksteihin. Työ osittain pysähtyi vuosiksi 1990-luvun laman elämäntilanteeseen vaikuttaneiden syiden vuoksi, mutta 2000-luvun vaihteessa yleisemmin herännyt kiinnostus varhaisnykysuomen ajan kieleen sekä siihen liittyneet kirjakielen kehitykseen ja vakiintumiseen 1800-luvulla keskittyneet hankkeet pitivät kiinnostusta yllä. Uudet artikkelikokoelmat, *Pipliakielestä kirjakieleksi* 2000, *Suomettaren helmoista – tutkielmia 1800-luvun suomen kielestä* 2002, *Suomettaren helmoista* 2003 ja *Yhteistä kieltä tekemässä* 2004 tarjosivat kiintoisaa luettavaa ja jonkin verran olen voinut näiden artikkeleita hyödyntää työssänikin, jossa kuitenkin rajaudutaan tarkastelemaan ortografisia äänne- ja muoto-opin piirteitä, jotka 1800-luvun kielenuudistustyössä saatettiin nykyiselle kannalle suunnilleen vuosisadan puoliväliin mennessä. Lauseopillisiin seikkoihin paneuduttiin tutkimuksessa enemmän vasta sen jälkeen ja nämä on rajattu tämän työn ulkopuolelle. Myös sanaston tutkimus, vaikka se onkin keskeisiä osa-alueita 1800-luvun kielen kehittämisessä, jää työn ulkopuolelle.

Äänneopillisista seikoista ensin tarkastelun kohteena ovat vokaaleihin liittyvät pitkän ja lyhyen vokaalin merkintä, *i:n* merkintä, vokaalien katoilmiöt sekä vokaaliyhtymät ja diftongit. Konsonanteista ja konsonanttiyhtymistä tarkastellaan ensin klusiileita, sitten nasaaleita ja likvidoja sekä jäännöslopuketta. Muoto-opillisista piirteistä tarkastellaan nominien sijataivutusta ja tutkimustekstien verbien infinitiivi- ja partisiippiensiintymiä. Lopuksi laaditaan yhteenveto työstä.

4. KIRJEIDEN RAKENTEESTA JA ASIASISÄLLÖSTÄ

4.1. Yleisiä seikkoja kirjeistä

Kirjeiden kirjoittamista on harrastettu muinaisen Assyrian ja Babylonian ajoista (n. 2400 – 2200 eKr.), silloisia nuolenpääkirjoituksella savitauluihin kirjoitettuja viestejä pidetään maailman vanhimpina kirjeinä. Materiaalina on käytetty myös kiveä, puuta, luuta, papyrusta, kangasta, metallia ja nahkaa ja materiaalin mukaan on määrätynyt kirjoitusväline (kaiverrin, sivellin, kynä) sekä kirjeen muoto (taulu, rulla, kirja) (Hämeen-Anttila 1995: 195). Kun uudella ajalla kirjeiden materiaalina ryhdyttiin käyttämään paperiarkkeja, ne taitettiin niin, että kirjeen saajan nimi ja osoite kirjoitettiin päällimmäiseksi käännetylle sivulle. Kirje saatettiin sulkea vaha- tai 1500-luvulla käyttöön tulleella lakkasinetillä, joka voitiin liittää myös kirjeen allekirjoituksen yhteyteen. Erillistä kirjekuorta ryhdyttiin käyttämään vasta 1800-luvun puolivälissä. (Raekallio-Teppo 1974: 10.) Kirjeiden jako liike- ja yksityiskirjeisiin on peräisin roomalaisilta retorikoilta; antiikin ajoilta on säilynyt myös kirjeenkirjoittamisoppaita, joissa on annettu ohjeita sisällyksen muotoiluun sekä esitetty valmiita tekstimalleja (Hosiaislouma 2003: 437). Varhaisin suomenkielinen opas, Samuel Roosin *Muutamia neuvoja ja Johdatuksia Lähetyskirjain tekemiseen, Suomen kieltä rakastavaisten ja harjoittavaisten ensi-tarpeeksi*, ilmestyi vuonna 1855 (Raekallio-Teppo 1974: 9 - 11).

Tutkimuskirjeistä neljä (Telenius 1855, Fredrika 1864, Matson 28.3.1863 ja Mattila 1858) on taitettu niin että vastaanottajan tiedot jäävät näkyviin. Esimerkiksi Teleniuksen (Kuva 1.) suomenkielisen kirjeen ulkoiselle pinnalle on merkitty vastaanottajan nimi ja ruotsiksi osoitemerkintä *Åbo* sekä täsmennys *Till handen*. Myös vaha- tai lakkasinetin jälkiä on kirjeessä havaittavissa. Myös Mattilan (I, 1858) kirje on taitettu niin, että vastaanottajan nimi ja osoite ovat näkyvissä, mutta siitä selviää myös, kuinka hankalaa kirjeen kulku vastaanottajalle voi olla, siihen on osoitetiedoksi merkitty: *Jätetään västila kestiavariin* ja lisäys *toimittaka mattilan*. Savosen (1865) kirjoittama kirje on sidottu langalla vihkon muotoon. Skogsterin kirjeessä (1857) huomion herättää se, että hänellä on ehkä mallina ollut ruotsin kielen kirjaimisto, *o*:ta on merkitty *å*:lla, *nyt*-sana on kirjoitettu *nutt*; ja loppu-t:n kahdentuma toistuu useammassa

tarkastellaan näitä seikkoja tutkimuksen teksteistä. Samalla havainnollistetaan esimerkein yksittäisten kirjoittajien käyttämää kieltä, jota seuraavissa luvuissa ryhdytään analysoimaan.

4.2. Päiväyksen merkintä

Kirjeisiin merkitään yleensä tieto kirjoittamisen ajankohdasta ja paikasta. Yksityiskirjeessä päiväys sijoitetaan joko kirjeen oikeaan yläkulmaan tai kirjeen loppuun, jolloin se voidaan merkitä vasemmalle allekirjoituksen yläpuolelle, samalle tasolle allekirjoituksen kanssa tai alemmaksi. (Raekallio-Teppo 1974: 21.)

Tutkimuksen kirjeistä 5:ssä päiväys on sijoitettu kirjeen alkuun paperin oikeaan yläkulmaan ja 12:ssa vasemmasta marginaalista lähtien. Kirjeen loppuun allekirjoituksen yläpuolelle on päiväys sijoitettu 5:ssä, allekirjoituksen viereen vasemmalle 7:ssä ja allekirjoituksen alapuolelle 11 kirjeessä. Hiekkaniemen (1861) ensimmäisessä kirjeessä päiväysmerkintä on sekä kirjeen alussa että lopussa ennen allekirjoitusta. Päiväysmerkintä puuttuu neljästä kirjeestä: Seppälä I ja II, Liimatainen, Matson III. H.J.Henrikinpojan kirjeessä (1860) päiväys on merkitty allekirjoituksen jälkeisen tekstilisäyksen alapuolelle, minkä jälkeen on vielä lisätty toinen jälkikirjoitus (Kuva 2). Skogsterin kirjeessä päiväyksen alkuosa on ennen allekirjoitusta, mutta vuosiluku on lisätty allekirjoituksen alapuolelle. Mattilan toisessa kirjeessä päiväys on merkitty sekä kirjeen alkuun että uudelleen allekirjoituksen yläpuolelle.

Kirjeistä useimmissa päiväysmerkintä noudattaa järjestystä kirjoituspaikka, kuukausi, päivä, vuosi, jollaista nykyään suositetaan viralliseen tai juhlalliseen tekstiin (esim. Iisa – Piehl – Oittinen 1994: 58). Kolmessa kirjeessä merkintä on kirjoitettu mahdollisimman täydellisesti:

Vanajassa, Kankailla Maaliskuun 3. päivänä 1867 (Heikkilä)
Uttisten Stationassa Joulukuun 12. päivänä 1868 (Helenius I.)
Korian Stationassa Marraskuun 6. päivänä 1869 (Helenius II.).

Kahdesta kirjeestä puuttuu vain päivämäärän järjestyslukuksi osoittava piste:

Ilomantsissa Syyskuun 13 päivänä 1864 (Kahelin)
Hämeenlinnassa Joulukuun 15 päivänä 1870 (Helenius III.).

Edellä esitetyissä päiväysmerkinnöissä kirjoituspaikka on ilmaistu olosijamuodossa, jollaisia aineistossa on yhteensä 13 esiintymää. Erosijamuodossa kirjoituspaikka on merkitty 24 esiintymässä. Erosijamuodon valinnan malli voi perustua kirkossa kuultuihin julistuksiin ja kuulutuksiin sekä vanhasta kirjakielestä luettuun, sillä esimerkiksi 1666 ilmestyneen ja vielä 1800-luvulla lukemisen oppimiseen käytetyn Gezeliuksen *Lasten Paras Tavara-* aapiskatekismuksen vuoden 1702 painoksessa on teksti ”Prändäty Johan Winterildä” (Kaivola 1988: 23). Tätä oletusta vahvistaa aineistossa kaksi päiväysilmausta, joiden alussa esiintyy sana *annettu*:

annettu korplahesta 12 päi marras kussa 1863 (Fredrika III)
annettu Sodjalasta 8 p Touko Kuuta 1871 (Tarri)

Vieraista kielistä peräisin olevaa tapaa käyttää *se*-sanaa määräisen artikkelin vastikkeena esiintyy aineiston seitsemällä kirjoittajalla yhteensä 14 päiväysmerkinnässä, esim.

Maikullasta se 11. p: Elokuus 1851 (Seppälä IV)
Knäsistä se 20. päivä Heinä Kuus 1855 (Telenius)
Yläneltä se 2 päivä tammikuuta 1860 (Liinfors)
Wiljakselta se 1 päivä Helmi Kuuta 1864 (Fredrika IV)
Luopioisista se 7 päivä Syys Kuuta 1865 (Riihiranta).

Edellä olevissa esimerkeissä näkyy myös, että päiväyksissä esiintyy erilaisia lyhenteitä. *Päivänä*-sanaa on lyhennetty eri tavoin, tavallisimmin sana on kirjoitettu numeroilmauksen jälkeen lyhennetyssä muodossa:

Korpilahelta 8 pä maalis Kuuta 1861 (Hiekkaniemi I)
Korpilahelta 25 p Touko Kuuta (Hiekkaniemi II)
Kempeleestä 14 p Tammi Kuuta 1862 (Junttila)
Korpilahdelta Tammikuun 18 p. 1863 (Fredrika II).

Päivämäärää ilmaisevan järjestysnumeron ovat Suutarla ja Matson merkinneet taivutuspäätteen yläindeksiksi:

Rymättylän Suutarlassa marraskuun 10^{nä} päivänä 1862 (Suutarla I)
Rymättylän Suutarlassa Joulukuun 6^{nä} päivänä 1862 (Suutarla II)
Rymättylän Suutarlassa, marraskuun 13^{enä} päv 1863 (Suutarla III)
se 28^s päiivä Maaliskuuta 1863 (Matson I)
se 11^s paiivä Kesäkuuta 1863 (Matson II);

Weikkolin on merkinnyt lyhenteellä myös kirjoituspaikkakunnan:

H:gissä Kesäkuun 11 p. 1867 (Weikkolin I)
H:gistä 29 p. Tammikuuta 1868 (Weikkolin II)

Neljässä kirjeessä päivämääräilmaus on merkitty murtolukumuodossa, jollaisia ilmauksia nykyisin näkee vanhoissa hautakivissä:

18 ¹⁷/₆ 53 (Seppälä VII),
Saarijärvellä 18 ¹⁶/₆ 65 (Savonen)

Nykykielen käytänteistä Kielikellossa (3/98 s. 15) todetaan: ”Päiväyksen voi kirjoittaa eri tavoin tilanteen vaatimusten mukaan: pelkkä päivämäärä numeroin ilmaistuna voi riittää lomakkeissa tms. yhteyksissä, hyvin virallisissa ja muodollisissa teksteissä taas käytetään pitkiä ja täydellisiä päiväyksiä.” Suosituksena esitetään käytettäväksi kansallisessa käytössä vakiintunutta ns. nousevaa päiväystä: päivä, kuukausi, vuosi. Sekä päivää että kuukautta ilmaistaan järjestysluvulla ja kirjoituspaikan nimi merkitään paikallissijamuodossa. Sana *päivänä* ei ole välttämätön. (Kielikello 3/98 s. 15.) Ikola (2001: 206 – 207) suosittaa paikannimen kirjoittamista virallisissa asiakirjoissa ja niihin verrattavissa olosija-muotoisena, kun epävirallisemmissä voi käyttää myös nominatiivia. Nykykielen suosituksia vastaava päivämäärämerkintä esiintyy yhdessä kirjeessä, ainoastaan päivämäärän järjestysluvuksi osoittava piste puuttuu:

Käkisalmea 6 Joulu Kuta 1865 (Hämäläinen).

Tutkimuksen kirjeissä kolmesti esiintyy päivämääräilmaus, jossa päivä ja kuukausi erotetaan vinoviivalla:

Oulusta 21/10 -52. (Seppälä V)
Oulusta 20/8 53. (Seppälä VIII)
Juuruksesta 2/8 54 (Seppälä XI)

Tätä merkintätapaa käytetään vielä nykyäänkin etenkin epävirallisemmissä yhteyksissä, mutta tämä muoto, kuten myös yhdysmerkki vuosisataa korvaamassa (edellä esim. Seppälä 5.) alkaa muun muassa Itkosen (2000: 23) mukaan olla vanhentunut.

4.3. Kirjeen aloitus ja lopetus

Yleensä kirje alkaa vastaanottajalle kohdistuvalla puhuttelulla, johon liittyy lähettäjän ja saajan välistä suhdetta kuvaava attribuutti ja jota voi pitää ikään kuin kirjeen otsikkona. Se sijoitetaan tavallisesti omalle rivilleen varsinaisen tekstin yläpuolelle ja voidaan aloittaa joko marginaalin reunasta tai sistentäen. Isoa kirjainta voidaan käyttää kohteliaisuuden ja symmetrisyyden vuoksi myös puhuttelun yleisnimosassa. (Raekallio-Teppo 1974: 19.) Puhuttelun jälkeisen välimerkin käytöstä nykykielessä Itkonen (2000: 16) mainitsee, että huutomerkkiä voidaan käyttää, vaikka pilkku tai välimerkittömyys on tavanomaisempaa. Raekallio-Tepon (1974: 19) mukaan puhuttelun jälkeinen pilkku on peräisin ranskalaisilta ja se on looginen, jos se vain erottaa puhuttelun muusta virkkeestä, muulloin pilkku on epälooginen ja tarpeetonta muukalaisuutta. Varhemmin kiinnitettiin kohteliaisuuteen erityistä huomiota: tavallisesti jokainen sana kirjeen puhuttelussa alkoi isolla kirjaimella ja puhuttelun jälkeen merkittiin huutomerkki.

Kaikissa tutkimuksen kirjeissä ei erillistä alkupuhuttelua ole käytetty, se puuttuu kymmenestä kirjeestä: Fredrika (I, 1862), Hiekkaniemi (I, 1861), Lehtinen (II, 1865), Liimatainen (1857), Liinfors (1860), Matson (III, 1863), Mattila (1858), Skogster (1857) ja Tarri 1871. Useimmissa kirjeissä, joihin puhuttelu on kirjoitettu, se on

sijoitettu varsinaisen tekstin yläpuolelle ja erotettu tekstistä sientämällä ja jättämällä tyhjiä rivejä ennen varsinaista tekstiä. Hiekkaniemen (II, 1861) kirjeessä ja Fredrikan (III, 1863) kirjeessä teksti kuitenkin jatkuu välittömästi puhuttelun jälkeen.

Puhuttelu välittää tietoa kirjoittajan suhtautumisesta vastaanottajaan. Läheistä ihmistä puhutellaan toisin kuin vierasta, mutta myös konteksti tai keskusteltava asia saattaa vaikuttaa puhuttelumuotoon. Teleniuksen (Kuva 1.) ja Mattilan kirjeet on osoitettu heidän puolisoilleen. Teleniuksen, joka kulkee sotaväen mukana, puolisolleen kirjoittaman kirjeen puhuttelussa *Minun kaipattu ja rakas/Puoliso!* rivin yläpuolelle jälkikäteen tekemä lisäys [tässä merkitty yläindeksinä] ikään kuin korostaa puolisoitten välisen suhteen merkitystä. Suhteen merkitys korostuu erilaisissa elämäntilanteissakin eri tavoin, mikä tulee esiin Mattilan puolisolleen osoittamissa kirjeissä: *Rakas vaimon* alkaa 1862 matkoilla ollessa kirjoitettu kirje, kun 1868 sairaalassa potilaana kirjoitettu kirje alkaa *Minun rakas puolisoni ja Lapseni*. Jälkimmäisen kirjeen puhuttelun täydellinen muotoilu, persoonapronominin käyttö ja *lapsi*-sanon iso alkukirjain luovat vaikutelman perheen merkityksen korostumisesta sen hetkessä tilanteessa.

Seppälän kirjeistä yksi on osoitettu omille vanhemmille alkaen puhuttelulla *Minun Rakat vanhempani* (Seppälä V); kymmenen kirjettä on kirjoitettu veljelle ja näistä neljä kirjeistä alkaa puhuttelulla *Minun rakas veljeni* (Seppälä II, III, IX, X), mutta ilmauksissa sanojen ison ja pienen alkukirjaimen ja puhuttelun jälkeisen välimerkin käyttö ei ole yhtenäistä. Yhdessä kirjeessä puhuttelu esiintyy muodossa *Minun Rakastettava Veljeni!* (Seppälä XI) ja yhdessä kirjeessä muodossa *Minun Kaivattava Veljeni!* (Seppälä VI). Neljässä Seppälän kirjeessä ei ole puhuttelua vaan tekstiä edeltää selkeä otsikko *Weljellinen kirioitus* (Seppälä I, III, IV, VIII).

Suutarlan kolme kirjettä on osoitettu hänen serkulleen ja niissä vastaanottajaa nimetään eri tavoin: *Rakas weikkoni* (I), *Rakas toverini* (II), *Rakas ystäväni* (III). Weikkolinin kirjeiden puhuttelu *Rakas Weljeni Herrassa!* voi päätellä vastaanottajan kuuluvan samaan uskovien yhteisöön. Välittömyydestä ja leikkisyydestä puolestaan kertoo H.J. Henrikinpojan kirjeen puhuttelu *Hyvä päivä! Weljeni, Kaikki!*

Arvostuksen ilmaukset muuttuvat muodollisemmiksi, kun kirje osoitetaan vieraammalle. *Ystäväni ja Tuttavani E. Solberi!* puhuttelee Heikkilä vastaanottajaa tarkoituksessaan tehdä kauppvoja tämän kanssa. *Hyvä ystäväni Solberi* (Helenius I), *Hyvä*

Solberi (Helenius II), *Hyvä Ystäväni!* (Helenius III) osoittavat kirjoittajan suhtautumisesta, kun ensimmäisellä kerralla huomautetaan vastaanottajaa maksamatta olevasta velasta, jonka takuumiehenä kirjoittaja on, toinen kirje huomauttaa edelleen samasta asiasta, kolmannen kirjeen puhuttelusta voi tulkita, että ongelma on hoidettu. Heikki Riihiranta puhuttelee kirjeen vastaanottajaa ilmauksella *Hyvä Weli*, jota voivat kohteliaassa kielessä käyttää vain sinuttelusta sopineet miestuttavat. Savonen kirjoittaa aiemmin opettajanaan toimineelle henkilölle käyttäen puhuttelussa ilmausta *Hyvä Herra!* ilman etu- tai sukunimeä.

Fredrikan ja Matsonin kirjeet kartanon sivutalosta on osoitettu kartanon omistajalla. Niissä on havaittavissa, kuinka sotilasarvot ovat miehelle tutumpia kuin naiselle. Matsonin I ja II kirje alkavat ilmauksella *Kunnioitettava Herra ewersluutnantti*, III kirje on ilman puhuttelua. Fredrikan puolestaan on vaikea omaksua oikeaa muotoa, vaan se muuttuu joka kerta: *Korkeasti kunnioitettava Herra Evesti Luutnatti* (Fredrika II), *Her korkiasti kunnijoitettava Herra Everist luutnan* (Fredrika III), *Kunnioitettavalle Herra Everistilutnantille Hausjärvelle* (Fredrika IV) Paavo Tikkaselle osoitetuissa kirjeissä puhuttelu on erityisen muodollista. Junttila on Tikkasen tavannut ja kiittää tätä kirjeitse tarjoten samalla paikkakuntansa uutisia lehteen, hän aloittaa kirjeensä (1862) ilmauksella *Korkia Arvoim Tuttavani Herr Tohtori Tikkanen*, Hämäläisen kirjeessä (1865) puhuttelu on hieman tuttavallisempi: *Korkiastii Kunnioitetavallen weljellen*. Kahelinillakin on paikkakuntansa kuulumia lehteen tarjottavana, mutta samalla hän pyytää Tikkaasta toimittamaan lähettämänsä rukouskirjan senaattiin. Hän aloittaa kirjeensä (1864) puhuttelulla *Korkiasti Oppinut ja Korkiast Kunnioitettava Herra Tohtori!*

Tarrin kirjeen (1871) aloitus poikkeaa muista ja tyyliään se alkaa muistuttaa liikekirjettä: *Wastaus siitä Kirjestäs Kuin sain 7 päivä tätä sisällä olevaa Toukokuuta 1871*. Parin tyhjän rivivälin jälkeen se jatkuu: *Tässä saan vastata Ystävällisesti että --*.

Kirjeen alussa puhuttelua seuraa Raekallio-Tepon (1974: 19) mukaan jonkinlainen alkutervehdys, joka voi olla vakiintunut fraasi-ilmaus tai vapaamuotoisempi tervehdys, jolla ohjataan vastaanottaja tunnelmaan. Tutkimuksen kirjeissä esimerkkeinä tavanomaisista fraasi-ilmauksista ovat seuraavat:

Jumalan armo, rakkaus ja rauha olkoon kanssas! (Weikkolin).
Minä saan veljellisesti tietä anta että--- (Seppälä I)
Nyt tahdon lähestyä näillä muutamilla rakkailla radilla (Mattila III)
Näillä mutamilla Radiila annan minä sinullen Tirån (Skogster)
Tässä saan sanoa teillen, hyvin paljon kiitoksia! (Savonen)
Tämän kautta saan minä ilmoittaa (Fredrika I)
Nöyryydellä lähestyn teitä (Fredrika II)
tässä saan minä teillen nöyryimmästi kirjottaa (Fredrika III).

Aloituksissa ilmenee myös persoonallisempia ja vapaamuotoisempia tervehdyksiä:

Hyvä päivä! Weljeni; Kaikki! Jotka Sielä puola oletta! (HJH)
palion terveisi Minulta ja kaikilta Ystäviltä (Liinfors)
Paljon hyviä terveisiä ja hyvänvoimisia minä teille toivotan aluuksi
(Helenius)
Ehkä paremmin sopisi setälleni, sinun isälles, niin kuitenkin kirjoitaan
sinulle (Suutarla)
Tässä lähetän nyt sen toivotun lahjan. (Lehtinen)

Kirje voi olla vastaus aiemmin saatuun kirjeeseen tai muuhun yhteydenottoon alkaen siitä kiittämällä:

Monta tuhatta kiitosta sinun breivis edestä (Seppälä III, XI)
Monta tuhatta kiitosta sinun kirjas yli (Seppälä IV)
Monta kiitosta sinun preivis yli (Seppälä VII, X)
Kiitos kirjestäsi (Suutarla I).

Seppälä on ollut melko säännöllisessä yhteydessä kotiväkeen, mutta välillä yhteydenpidossa on pidempiä taukoja ja silloin kirje alkaa siitä mainitsemalla:

Siitä on nytt jo hyvin paljo aika kulunut kun minä olen sinne mitän kirjoittanut(Seppälä V)
Koska minä olen nytt jo aivan kauvan saanut teiltä orotta jotain tietua(Seppälä VI)
Koska en minä ole hetken aika teillen sinne mitän kirioittanut (Seppälä VII)

Kirjeen voi aloittaa myös menemällä suoraan viestittävään asiaan:

Vaikka miälleni on kyllä paha, siitä ettej ---(Telenius)
Se warsan nahka, jonka minä Sanoin itelläni olevan, on Kelpamatoin
KirkHerran tarpeseen (Liimatainen)
Jyväs kylän markkinoilta ej saannut hampua (Fredrika IV)
Ei PääKirja Taila Ehtiä Siksi Kun miähet Lähte Haminan (Mattila)
Maanantana Se 15 päivä tätä kuuta tulin Takasin Helsinkistä
hämelinnaan (Mattila)
Sen mukaan kuin jo aikaa on kulkupuheita käynyt (Lehtinen)
Koska nytt minä saan sinullen ilman postirahata (Seppälä II)

Kirjeen lopetukseen liittyy tavallisesti lopputervehdys ennen allekirjoitusta. Se voi olla terveisten lähettämistä, hyvän voinnin toivotusta, muistutusta jostakin seikasta jne. Usein siihen voi myös liittyä erilaisia suhtautumissanoja, jotka Raekallio-Tepon (1974: 20) mukaan kertovat kirjoittajan vastaanottajaa kohtaan tuntemasta arvostuksesta, rakkaudesta tms., kuten esimerkiksi *kunnioittavasti, kaivaten, kiitollisena*. Tutkimuskirjeiden lopetuksista löytää joitakin esimerkkejä suhtautumissanoista ja sanonnoista:

Wilpittömällä ja weljellisellä ystävyydellä ja Arvollisuudella (Junttila)
tätä Jilmoittaa Nöyrimmästi Ja ystävällisesti Ja weljellisesti (Riihiranta)
Tästälähin olen aina oleva helliin ystäväs (Suutarla I)
Rakkain ystäväsi (Suutarla III)
voikai hyvin toivottaa sinun rakas puolisos (Mattila III)
Korkiasti Kunnioitettavan, Korkiasti oppineen Herra Tohtorin Kaikkein
nöyryn palvelia (Kahelin)
Teidän nöyryn palvelijanne (Fredrika IV)
Minä Heikko nöyrä teitan palvelianne (Fredrika III)

Kirjeen lopettaminen on joskus hankalaa ja täytyy löytää sille perustelu. Hämäläisen kirje (1865) päättyy ennen allekirjoitusta hieman sekavasti ilmeisen kiireen vuoksi: *en tjetä muta Kirjoitta Lopetan ejkä aika anna Postin Kiruhdan aika on lyhyt jään Kunnioitetavan veljen nöyryn Palvelia*. Myös Kahelin toteaa: *Tähän täytyy nyt lopettaa, posti jättää*.

Kirjoituksensa virheettömyydestä ovat Seppälä (III, 1851) ja Savonen (1865) huolissaan. Seppälä kirjoittaa kirjeensä lopussa veljelleen: *kirioitettu vähän ennen lähtyä vaan anna anteksi tryckifeilit sitä ano sinun Nöyryn veljes Joh Seppälä*. Savosen kirje loppuu huoleen siitä, ettei hänen tekstinsä ole ollut kyllin selkeää:

Kuinka voinette ymmärtää edellistä kertomusta, tuosta perunteosta, kuin ei ollut mulla aikaa tälläkerralla, että kirjoitta tämä uudestaan eli ninkuin sanotaan, Puhtaaksi, että olis tullut, sanain välimerkit, pannuksi paikoillensa.

Kirje päättyy yleensä kirjoittajan nimen allekirjoituksella. Niklas Hiekkaniemi on lisännyt nimensä alle *ja monta muita* -ilmauksen ikään kuin vahvistukseksi sille, että hän kirjoittaa ryhmän valtuuttamana. Kahelinin allekirjoituksessa etunimi on merkitty lyhentäen *Gabr.*

Joskus allekirjoituksen jälkeen täytyy kirjoittajan vielä lisätä jotain mieleen tullutta jälkikirjoituksena (esim. Kuva 2). Suutarla (I), jonka allekirjoituksessa ei ole käytössä sukunimeä vaan nimi Zefanias Gustaanpoika, lisää jälkikirjoituksena toivomuksen: *Odotaan toistaki hupaista paperi-liuskaa sulta.* Fredrikan (IV) kirjeeseen on jälkikirjoituksena lisätty tuorein tieto käsitellystä asiasta: *Minä olen nyt paremmin tievustellut että Lautoja Petäjävedeltä ej vetetä muualle kuin aina Loviisan asti ja sitten kuin vie puolitoista tolttia lautoja puoli toista tynnyriä suoloja niin Öfverstluutnantti on hyvä ja anta tieton jos niitä pitää menemän vetämään,* joka jälkeen allekirjoitukseksi on merkitty *se sama.* Kirjoittajista ainoastaan Weikkolin on kirjeen loppuun merkinnyt lähettäjän osoitteen, sen hän on kirjoittanut ruotsiksi: *Adres: Till Missionäreleven Kalr Aug. Weikkolin i Wichtis.*

4.4. Kirjeiden asiaosa ja -sisältö

Tutkimusaineiston kirjeiden asiasisältö on moninaista ja kertoo sekä kirjoittajista että ympäröivästä yhteiskunnasta. Kirje voi olla tarkoitettu pelkästään vuorovaikutussuhteen ylläpitämiseen, kuten Liinforsin (1860) uudenvuoden tervehdys, joka on suunnattu uskonyhteisön veljelle. Kirje alkaa terveisten välittämällä, mutta välittömästi muuttuu saarnatekstiksi, josta näytteeksi pieni ote: *nyt tarvitan Rukoilla utta sydäntä Että se Adamilinen Luanto tulis meisä Alas painetuksi Menenä vuona saime paljon hyvä olemeko ollet kiitolliset täsä täyty meidän hävetä.* Myös Skogsterin (1857) kirje

vaikuttaa asiasisällöltään pelkästään vuorovaikutusta ylläpitäväksi: *ja nutt minä purän että jäs sinä ålisitt nin huvä ja antaisitt minulen Tiirån Kuinga sinä ålett väinutt*

Telenius (1855), joka liikkuu sotaväen mukana, on kirjeenvaihdossa puolisonsa kanssa ja kertoo tässä kirjeessä sijaintipaikastaan ja voinnistaan, mutta toteaa, ettei voi lähettää vielä rahaa, koska ei ole saanut palkkaa (Kuva 1). Anders Mattilan (1858 – 1868) kirjeet on myös kirjoitettu vaimolle matkoilla ollessa, mutta Mattila antaa kuulumisiensa ohessa ohjeita siitä, miten kotitilalla tulee toimia hänen poissa olonsa aikana. Ensimmäisessä (1858) kirjeessään hän neuvoo:

Ei muuta Erin omasta mutta jos torparit on Kivija vetämässä ja Rankat Tule Kotijo veletyksi Sitte kun miähet Lähte Haminan ninmiähet Tarte taikka Pitää vetämän suata Eli oja Multija tas Pihan nin kun vimenkin Kertasen sillä aikaa Kun Reisussa ollan.

Aineiston varhaisimpien kirjeiden (1850 – 1854) laatijan, Seppälän, kirjeissä Oulusta kotiin Vähänkyröön käsitellään yhteiskunnallisia asioita. Veljelle kirjoitetuista kirjeistä ensimmäisessä nousee esiin kannanotto Vähänkyrön papinvaaliin:

Se oli hyvin kumma kun ej Pudasjärven Kirkkoherra Inbergi päässyt sinne teillen kirkkoherran vaalin vaikka se oli niin vissi kun se se kirjoitti Asectorillen meillen että hän hake – – mutta jos Inbergi päsi kyllä te olsia sen ottanut se on ainakin reiru miäs ja tahto reirun seurakunnas ja Prustinna oiken aika aimo ihminen.

Toinen merkittävä kirjeenvaihdossa esiin tuleva asia liittyy Wähänkyrön kirjaston aineistohankintoihin. Siitä Seppälä kirjoittaa 20.8.1853:

Skradri Th. Taitonen pysi minulta nitä Suomalaisia ViikkoSanomia Wähänkyrön kirjaston jos niitä on siellä vielä tallella niin kenkkä sinä ne minun puolesta ne sinne ja sano etten minä ole vielä saanut vissiä tietua Oulun Trykkariltä josniitä Oulun viikko Sanomia on jälellä eli ej.

10.9.1853 asiasta jatketaan:

Nytt minä taas kysyin Oulun Buktryckäriltä eli kirjoin painajalta jos on

vielä löytynyt Oulun Viikko sanomia mutta ne vastais että ej ole vielä ollut aika katsua ulko makasinista mutta ne lulit niitä olevan ja ne maksa 80. kopekka hopiasvuosi kerta, ja ole nytt hyvä ja kysy Wähän Kyrön Laihnaaston pälliköltä eli Haltialta jos ne tahtovat maksa niin paljon vuosi kerrasta ja jos niitä saa otta ainuastansa moniaita vuosi kertoja jos ej kaikkia sa joita ne kaipavat.

Oolannin sota, jolloin englantilaiset ulottivat tuhoretkensä Ouluunkin, nousee kirjeenvaihdossa keskustelunaiheeksi 29.5.1854:

mitä sielä teillä päin kuulu Engesmannista, ottako te saanet enemmän Sotaväkiä Waasaan paikallen sillä se seiso Viikko Sanomis että Genrali Ramsai tule Waasan, täälä ej ole vielä ollengan sota väkiä muuta kun ne endisetkosakit, - suuri pelko on Oulun kaupungissa Kauppamiehillä että Engesmanni tule Oulun minä asun 8. Venäjän virsta oulusta jopen varrella, niin kauppa miehet ovat jo mones talos pyynet kesä maja heidän tavaroillen ja Terva ej lion enän viedä oulun asti jotka tule jokia allespäin sillä minun krannissani on yksi jopen saarijohnga nytt kaikki terva pannaan ja Fräkätän sillä sitä tule summaton joukko.

Seppälä työskentelee kantokirjurina ja toimessaan hoitaa ulosmittauksia, mutta on myös mukana, kun armeijaan värvätään uusia miehiä. Tästä hän kirjoittaa veljelleen 2.8.1854:

ja tuo Sotamiesten otto kans vähä teki työtä, mutta sitä ej sovi kenengän moittia sillä se on hyvin hyvä että meillä on meidän Isänme maan puollustaia, kenengä sinä olet saanut ruoti osasi esedtä, laita vain aika mies – – uuden väien kapteni tahto hyvin kaunista väkeä ei sa olla mitän vika eikä laihan näkönen jos olis muuten terveskin

Zefanias Suutarlan kirjeessä 10.11.1862 kerrotaan koulumestarin palkkaamisesta:

minulla on lystiä ilmoittaa sinulle toissununtaina pidetyn kirkonkokouksen päätöstä, jonka myös otin jotenki leikiksi – Tämä pidettiin uudesta Suntiosta, että muka koulumestarin-virka yhdistetäisiin Suntioviran kanssa vähällä palkanlisäyksellä: tulikin kohtalainen koulumestarin palkka suostutuksi, että häpeemätä kehtaan sulle kirjoittaa – Noh arvaapa mikä suuri summa arvattiin korottaa. Olipa tuo kelpo summa viisi kopeekkaa hopeaassa lapselta viikkonsa – Laske itse tuo 'palkkasumma, jos esim. kolmekin lasta, joita ei muutoin saadaisi a:ta tuntemaan, vietäisi tuohon isoon kouluun. Tällä luulen saatavankelpo kouluttajan

Vuonna 1860 Suomi sai oman rahayksikön, markan. Asiasta kirjoitettiin sanomalehdissä ja tästä uutisesta kirjoittaa Lehtinen 18.1.1863:

Muun paremman puutteessa, täyty kumminki vähän pidentää kirjettäni, juuri nyt saadulla uutisella Sanomalehdistä, jos se vielä lienee uutista toverillani, että äsken on tullut Keis.M:tin armollinen kuulutus, joka määrää, että Suomen raha, markka ja penni, tulee alkaen tulevan heinäkuun 1. p käytettäväksi yleisenä rahana Suomessa, minkä jälkeen kaikki kaupat, maksot, kirjat, laskut jne. pitää tehtämän, ja että muuta rahalaia senjälkeen mainittakoon; - tulepa siitaki joku melske oppimattoman kansan seassa. Saadaksi mainitun rahalain kovaa rahaa, on Suomen valtio ottanut ulkomaalta (saksasta?) rahalainan 4.400.000 thaleria eli yhtä monta hopiaruplaa suuren, joka on vähissä osissa 42n vuoden kuluessa takasimaksettava; - kelpo summa!

Rahasta on puhe useammankin kirjoittajan tekstissä. Käkisalmelainen Petter Johan Hämäläinen kuvaa Paavo Tikkaselle 6.12.1865, kuinka asiat hoituivat oman markan tultua käyttöön:

Kaupan mjehet tahtoivat myrä Suomen Raha vastan tahika venäjän Rahalla Kursin perästä (--) nyt mänö meillä Kaupa entiselleen venäjän Rahalla Suomen Raha ej nähdä kuin jolla Kulla virka mjehellä joka on saanut Suomen Pankista Palkansa Suomen Rahasa niin sekin josa kusa paikassa vaihta ja saapii 10 % jos tulo velkasan maksaman venäjän rahasa

Hämäläisellä on Tikkasen hoidettavaksi myös muuta kotikaupunkiinsa liittyvää asiaa:

että velii toimittais minullen nin välän Kuin mahollista sen ehoituksen ionka Hänen Kejsarillen Senattii ehoitti vastan ottaman entiset merii Kaupungin Wapauden Käkisalmen Kaupungillen nin myös vastauksen kuin ei tahtonet vastan otta, ne Kirjoitukset velii toi minullen Waltiopäivin allulla Senatin arkivista mutta minä vastaisin en sanonuna tarvihtovan nyt on tullut sis aika että näkövät tarvihtevankiin

Heikki Riihirannalla rahaa ei ole, vaikka sitä tarvittaisiin ja hän kirjoittaa 7.9.1865 pyytääkseen lainaa:

Tässä on minulla yksi nöyrä ja wasten Luontoani tehtävä Ilmoitus Että nyt

minä olen semmoisessa Rahan pulassa ja puutteessa ettei minun auta olla ilmoittamata täällä Luopioisissa ei Saa Lainnatakkon mistään ja minä tuln Kauppias Steinperin takauksesta semmoiseen pulaan että täytyy olla Rahaa muutoin tulee Ryöstö päälleni nin Pyylän minä nöyrästi jos Sinun sopisi auttaa Waikka tämä on hyvin huonosti tehty mutta kuin ei minun auta Kyllä minä taitaisin Laittaa takaisin joutuun Wiikon perästä mutta nyt olen äkkinäisessä Puutteessa

Laina-asioiden hoitamiseksi tekee Helenius Solberille ehdotuksen kirjeessään 12.12.1868:

Mutta jos tahdotte niin antakaa te eli veljenne minulle velka kirja noin 1.000. markan vaiheille, niin minä jätän sen pantiksi Sulosen kirjan sian, tammikuussa, minä lulen että Lehtori Sundelli anta sen menestyä, menköön veljenne eli te takaan ja kapakan Oskari eli Lehdesmäki toiseksi, niin minä kirjoitan LehtoriSundellille asiasta oitis, ja pydän häntä vahettaan, lähettäkää minulle velkakirja joka on täydellisesti vahvistettu ja oikeen tehty, niinmyös ne velka kirjat, jotka pankista lunastitte että minä niitten jälkeen osaan tehdä pankkin kirjan, ja niin uudistan taas velaan, ja sillä lailla pääsemme siitä pulasta oikeen ja Rehellisesti

Aivan toisenlaisista asioista kirjoittaa Paulus Savonen Saarijärveltä 16.6.1865 aiemmin opettajanaan toimineelle herralle, jolle on lähettämässä *peruaatraa*. Kirje rakentuu alkuosaltaan ikään kuin saatekirjeeksi, jonka jälkeen siinä on essee-tyyppinen *Jutelma Perun teosta*, jonka alusta on seuraava katkelma:

Kuin perua tehdään harjavakoon; niin tarvihtee siemmen peruista valita pienet perut pois, - ja ne pienet perut olisi paras tehdä erittäin, joko tavallisiin penkkilöihin, eli jos niitä harjavakoon pannaan, niin niitä tarvihtee latoatihiämpään kuin tavallisen isoja peruja. Sillä pienett siemmen perut ei voi tehdäniin vahvoja varsia – ja juuria kuin isot – ja tavallisen kokoiset perut.

Essee perunankylvöstä oikeamuotoiseen ja oikeasuuntaiseen harjavakoon on jaksoteltu osioihin, jotka on erotettu pykälämerkein ja asiaa on havainnollistettu piirroksin. Esseen lopussa on vielä ohjattu alan kirjallisuuteen:

Tässä olen vähin kokenut selittää, Perun tekoa mutta en tiedä

mahdattenko siitä päästä ymmärryksen päälle, Se ei tahdo tulla muutoin oikein selvälle, kuin että saisitte, oikeen näkemällä, nähdä, miten perua harja vakoon tehdään, Mutta jos sattuisitten saamaan, tuon kirjan "Käytöllinen maanhoitaja", jonka kirjan, J.W.Hoving, on kokoon pannut, ja J.W.murmanni on sen suomentanut, siinä on jotenni sopiva neuvo, Perun teosta, alkain 98.nella sivulla

Fredrikan ja Matsonin kirjeet on kirjoitettu kartanon sivutalosta kartanon omistajalle. Matsonin tehtävä on lähinnä uudisrakentaminen ja Fredrika hoitaa emännyyttä, mutta aivan yhteistaloudessa he eivät elä. 11.6.1863 Matson kirjoittaa muuraria odottellessaan:

*Kyllä koiwut kasvaa ne kun syksyllä istutettiin kaikki mutta tiiliä en minä ole vielä tehnyt kun ei ole kuulunnu sitä Niklaa mutta jos ei se kohta tule nin minun täytyy hakee muita onko ewersluutnantti tehnyt sen kanssa kaupan talon ruassa ja päivä palkasta kun en minä ole usein sen kanssa kun se asuu peri Muurmessa kauraja olen kylwänny 9 tynnyri kaura onkin hywällä orallaja ne 5 kappaa herneitä on kanssa hywällä taimella (--)
tamma on poikinnu tammawarsan riihi on ja wesi katossa ja permannossa ometta on minulla tyän alla nyt*

Näyte Fredrikan kielestä on kirjeestä 1.2.1864:

Jyväs kylän markkinoilta ej saannut hampua että olis sannut nuottaan langoia sillä se tarvittis hapaita. Waan Jyväs kylän Ahteikarilta Enggeliltä saapi ostaa valmeta hapaita ja nuotan perijä jotka ovat köyhän kansan kutomija ja eikä ne ole kovin kallita. Ja hamput maksoi markkinoilla 3 Ruplaa Leiviskä. Ja siihen nuottaan tarvittees 4 harva havasta ja 1 tiukempi ja vähä köysiä Laudanveto ejviellä ole alkanut ja ej ole viellä kuulutettu mitä niistä maksetaan totilta tänä vuonna

Vuosista 1866 – 1868 käytetään ilmaisua nälkävuodet, silloin valtava määrä suomalaisia, Turpeisen (1986) mukaan 270 000, kuoli nälkään ja sairauksiin. Weikkolin (1868) kertoo omasta kokemuksestaan kirjeessään:

Tämä on jo viides viikko kun olen ollut sängys kuume taudissa (febris) (Styphus). Waan olen Herran armosta jo vähän parempi, niin että sinulle kirjoittaa, vaikka vapisevalla kädellä Styphusi raivo täällä hirmuisasti. Paljo kuolee kansaa jos moni paraneekin. Wihdissä olin Joulua

Tämän kaiken jätän vapaalle Tahtollenne jos mainita Suomettaressa sillä olen kuitenkin kertonut koska samanlaiset Talonpoikain Tapaukset Sanomis asioista ilmotetaan.

Paavo Tikkanen hoiti Suomettaren päätoimittajana työskentelyn ohessa monenlaisia asioita. Kahelin on lähettänyt Tikkaselle joitakin rukouskirjoja ja pyytää tätä toimittamaan ne edelleen senaatin hyväksyttäväksi. Kirjeessään (1864) hän kertoo myös paikkakuntansa kuulumisista joko *Suomettaressa* tai *Päivättäressä* julkaistavaksi:

Täälläkin olemme jo päässeet uutiseen vaikka se kyllä kovalta näytti kun ihmisillä ei ole ollut ruoka eikä rahaa. -- Hevosia ja karjaa kuoli julman paljo keväillä nälkään, kun kanarvat oli ainoa ruoka. Rahan puute on suuri kun ei sitä löydy paljon kellään, ei Ruukkiloissaa.

Myös Hiekkaniemen kirjeet Tikkaselle liittyvät kotipaikkakunnan asioiden hoitoon. Hiekkaniemi toimii asiassa toisten valtuuttamana ja kirjoittaa lyhyesti 8.3.1861:

nyt Korkijasti oppinut Herra Tohtor saame me Ruunun Torparit alan maisesti Kysyvä kuinka paljon meidän tule nyt lähettä Raha Herra Tohtorilen Koska sen Wilhm pöytylän tapas äkkinäine tauti että ej päässyt enän Herra Tohtorin puheillen eikä ollut hänellä taito että toimitta muita vai eikö lin huolinet mut vaan me Rukoileme että Tohtor valvo meidän asijame ja Kuin tule määrä nijn ens postisa me lähetetän Rahat ja Herra Tohtor lähettä Johan Wiljaksel Kirjan suomen Kielellä siltä me parain sahan

5. ÄÄNNEPIIRTEIDEN MERKINNÖISTÄ

5.1. Vokaalit ja vokaaliyhtymät

5.1.1. Vokaalien pituusvaihtelu

Agricola merkitsi sanan ensi tavun pitkiä vokaaleita joko kahdella tai yhdellä kirjaimella, myöhäsyntyisissä pitkissä vokaaleissa kahdella kirjaimella merkitseminen oli yleisempää (Lehikoinen – Kiuru 1991: 75). Pitkän vokaalin yhdellä kirjaimella merkitsemisen selitys voi Häkkisen (1994: 177 – 178) mukaan löytyä murteista, joissa esimerkiksi alkuperäiset lyhyet vokaalit ovat saattaneet pidentyä puolipitkiksi tai pitkiksi ja aiemmat pitkät vokaalit lyhentyä puolipitkiksi tai lyhyiksi, eikä ääntämystä näin ollen pystytty selkeästi merkitsemään tai siihen ei edes ollut tarvetta. Hakulisen (1999: 88) mukaan on myös paljon sellaisia sanoja, joissa ensi tavun vokaali on länsimurteisissä lyhyt, itämurteissa pitkä tai pitkää edellyttävä diftongi, ja muutamia sanoja, joissa suhde on päinvastainen. Pitkien vokaalien merkintä kahdella kirjaimella vakiintui 1800-luvulla, erityisesti Jaakko Juteinin ja Kustaa Renvallin ansiosta (Lehikoinen – Kiuru 1991: 89 – 91; Häkkinen 1994: 178 – 179). Juteini merkitsi pitkän vokaalin kahdella kirjaimella jo 1819 toisena painoksena ilmestyneessä teoksessaan *Neuvo-Kirja, elli Lyhykäinen Oppi Hyviin ja Siivollisiin Ihmisten tapoin* (Pulkinen 1972: 88). Vuoden 1847 Suomettaressa vokaalien pituusmerkinnät olivat jo nykyisellä kannalla, kun käytiin myös keskustelua siitä, siirryttäisiinkö pitkien vokaalien merkitsemisessä alkuaan tanskalaisen kielentutkija Rasmus Raskin ehdottamaan unkarin kielen mukaiseen käytäntöön, jossa pitkää vokaalia olisi merkitty erityisellä ”venyккеellä”, kirjaimen yläpuolisella lisämerkillä, ja samalla olisi luovuttu ä:n ja ö:n pisteiden merkinnöistä kirjoittamalla vokaalit æ:nä ja œ:nä (Häkkinen 2003: 35 – 36).

Tutkimusaineiston 1850-luvun kirjoittajille ei pitkän vokaalin kahdella kirjaimella merkitseminen ole vielä tuttu asia, sillä säännöttömyyttä esiintyy Liimataisen v. 1857 kirjoittamaa kirjettä lukuun ottamatta kaikissa kirjeissä. Laskin esimerkiksi aineiston varhaisimman kirjoittajan, Seppälän, ensimmäisestä kirjeestä (1850) yhden kirjaimen

merkintöjä esiintyvän 47:ssä pitkän vokaalin tapauksessa, joista sanan ensi tavun esiintymiä oli 8; kahdella kirjaimella merkittyjä pitkiä vokaaleja oli 22 ja näistä 11 esiintymää sanassa *niin*. Seppälän viimeinen kirje on vuodelta 1854, siinä pitkää vokaalia on merkitty yhdellä kirjaimella 37 tapauksessa, näistä ensi tavun esiintymiä oli 5; kahdella kirjaimella pitkää vokaalia oli merkitty 25 tapauksessa. 1860-luvulla kaksikirjaiminen merkintä yleistyy selvästi. Useampia yksikirjaimisia tapauksia esiintyy vain Liinforsilla (1860) 11, Matsonilla (1863) 5, Heleniuksella (1868 – 1870) 6 ja Tarrilla (1871) 3, Hämmäläisellä (1865) yksikirjaimisia pitkän vokaalin merkintöjä on melko runsaasti. Muutos on selvästi havaittavissa Mattilan vaimolleen kirjoittamissa kirjeissä, joista ensimmäisessä (1858) ensi tavun pitkää vokaalia on yhdellä kirjaimella merkitty 7 kertaa, seuraavassa (1862) kirjeessä 9 kertaa, mutta kolmannessa, kymmenen vuotta ensimmäisen kirjeen jälkeen kirjoitetussa kirjeessä (1868) kaikki pitkät vokaalit on merkitty kahdella kirjaimella.

Jälkitavun pitkän vokaalin merkintä on Seppälän kirjeissä (1850 – 1854) tavanomaista, mutta selkeimmin tämä ilmenee kaksitavuisissa sanoissa, joissa merkintä on miltei säännöllisesti yksikirjaimista. Lounaismurteissa ensi tavua kauempana olevat pitkät vokaalit ovat yleisesti lyhentyneet (Rapola 1969b: 108), joten Teleniuksen (1855), Henrikinpojan (1860), Suutarlan (1862 – 1863) ja Lehtisen (1863 – 1865) kirjeiden jälkitavujen yksikirjaimiset esiintymät voivat perustua murteeseen. Teleniuksen kirjeessä kaikki jälkitavujen pitkät vokaalit ovat yksikirjaimisia. Henrikinpojan kirjeessä pitkä vokaali on merkitty sanan toisessa tavussa yhdellä kirjaimella 17 kertaa ja kolmannessa tavussa kerran sanassa *waroitta*, kaksikirjaimisena on kirjoitettu vain sanat *kohtaan* ja *Toukokuun*. Suutarlan kirjeissä yksikirjaimisia esiintymiä sanan jälkitavuuksissa on yhteensä kymmenen eli noin 10 prosenttia pitkävokaalisten jälkitavujen yhteismäärästä. Lehtisen teksteissä (1863 ja 1865) pitkät vokaalit on merkitty säännöllisesti kahdella kirjaimella. Länsi-Uudenmaan murteet Vihtiin saakka sisältävät Rapolan (1969b: 115) mukaan runsaasti lounaismurteisia piirteitä. Tutkimuksen kirjoittajista Vihdistä kotoisin olevan Weikkolinin (1867 – 1868) kirjeissä yksivokaalisena on merkitty ainoastaan kerran sana *olkon*, muutoin pitkät vokaalit ovat kaksikirjaimisia. Liinforsin (1860) kirjeessä jälkitavujen pitkiä vokaaleita on merkitty yksikirjaimisena 12 tapauksessa. Liinfors kirjoittaa Yläneeltä, joka Rapolan

mukaan kuuluu Turun ylämaan murreryhmään, jossa pitkät vokaalit ensi tavua kauempana ovat säilyneet tai ne on palautettu (Rapola 1969b: 114).

Hämäläismurteiden alueelta kirjoittavista useimmilla jälkitavun pitkän vokaalin merkitseminen yhdellä kirjaimella on vain satunnaista tai vähäistä, mutta Heleniuksen (1868 – 1870) kirjeissä yksikirjaimisia esiintymiä on melko runsaasti, yhteensä 13. Mattilan kolmen kirjeen merkinnöistä tarkastelin myös mahdollista kymmenen vuoden kuluessa tapahtuvaa muutosta, jonka voikin havaita, sillä ensimmäisessä (1858) kirjeessä yhdellä kirjaimella pitkää jälkitavua on merkitty 14 kertaa, toisessa (1862) 3 kertaa, kolmannessa kirjeessä (1868) vain kerran fraasi-ilmauksessa *tietä antaa*. Käkisalimesta kirjoittavan Hämäläisen kirjeessä esiintyy yhdellä kirjaimella merkittyjä tapauksia runsaasti.

Lyhyttä vokaalia on voitu merkitä myös kahdella kirjaimella. Suurimpaan osaan tällaisista tapauksista peruste löytyy puhekielen murteista. Esimerkiksi lounaismurteissa lyhyttä painollista tavua seuraavan tavun vokaali ääntyy puolipitkänä (Rapola 1969b: 108). Näin voi selittyä esimerkiksi Suutarlan (1862 -1863) kirjoittamat sanat *helliin*, *hopeaassa*, *odotaan*, *kirjoitaan*, *vaikkaapa*, *ainoaaksi*, *äijääparkaa*. Hämäläismurteissa kaakkoishämäläisiä murteita lukuun ottamatta toisen tavun vokaali ääntyy pitkänä astevaihtelusta johtuen, joidenkin tapausten ulottuessa eteläpohjalaiseen murteeseen (mt. s. 120), tällaisia ovat aineistossa Riihirannan *jonguun*, Heikkilän (1867) *ajaat*, *aluuksi*, *aluusta*, *jonkuun*, *hylyyn*. Hämäläisellä (1865) sananloppuista *i*:tä on kirjoitettu kahdella kirjaimella sanoissa *Korkiastii*, *nöyrimmästii*, *velii*, *Senattii*, *merii*, *eriinomaitan*, *sanoii*, *saapii*, ei kuitenkaan sanassa *ehoitti*. Kahelinin tekstissä esiintyy kaksivokaalisenä sana *jokuu* ja *Fredrikalla* sanat *hee* ja *mee*.

5.1.2. *i*:n eri merkintätapoja

Vuoden 1642 Raamatussa foneemien *i* ja *j* merkintä eriytettiin, mutta pitkän *i*:n ja *i*-loppuisen diftongin merkinä säilyi *ij* (Lehikoinen – Kiuru 1991: 89). 1700-luvun loppupuolella Antti Lizelius vaihtoi merkinnän nykykielen mukaiseksi *ii*:ksi (Häkkinen

1994: 178 – 179). Muutamilla tutkimuksen kirjoittajista *i:n* ja *j:n* ero ja merkitseminen ei ole vielä 1800-luvun puolivälissä nykykielen mukaista. Esimerkiksi Seppälä (1850 – 1854) on kirjoittanut kieltoisanan 40 kertaa *ej*, 9 kertaa sana on kirjoitettu *ei*, *i:n* hän on kirjoittanut *j:n* asemesta toistuvasti sanoihin *kirioitus*, *kiria* ja *kirioittaa*, samoissa sanoissa esiintyy kuitenkin usein *j*. Osa kirjoittajista on merkinnyt *j:n* säännöllisesti *i:n* asemesta: kieltoisana *ei* esiintyy *ej*-muodossa Teleniuksen (1855), Fredrikan (1862 – 1864), Hiekkaniemen (1861), Heleniuksen ja Hämäläisen (1865) teksteissä, Telenius kirjoittaa myös *ettej*, *rejsun*, *tjätä*, *tjädä*, Riihiranta (1865) kirjoittaa *Jlmoitus*, *Jlmoittamata*. Hämäläisellä (1865) *j*:llisiä ovat lisäksi sanat *Kejsarillen*, *Kejsarillis*, *Pjetarin*, *mejän*, *mjehet*, *vjelä* ja Skogsterilla (1857) sanat *mjnä*, *Kjriättannu*, *mujstutus*, *Kjrian*, *KjrKastamisesta*, *mjelessäs*, *Kujn*, *mjusta*, *pajna*, *Bäjävä*, *hejnä* *Kota*, *sunnuntaKj*, *Källmjnaisuren* *Bäjävä*. Päinvastaisia ovat merkinnät, joissa *i* esiintyy *j:n* asemesta: Fredrikan (1862 – 1864) teksteissä esiintyvät *kaloia*, *palion*, *viliaksellen*, *langoia*, *hampua*, Mattila (1858) kirjoittaa *periantaaseen*, Skogsterin (1857) kirjeessä esiintyvät *Kjriättannu*, *Kjrian* ja *Kirian*, Liinforsin (1860) kirjeestä löytyy sana *palion*, Hämäläisellä (1865) sana *ionka* ja Savosella (1865) *vakoien*. Pitkää *i:tä* ovat Hiekkaniemi (1861) ja Skogster (1857) merkinneet *ij*:llä sanassa *nijn*, lisäksi Skogsterin tekstissä *ij* esiintyy lyhyen *i:n* asemesta sanoissa *iKäväjnutt*, *elji*.

5.1.3. Vokaalien katoilmiöt

Osmo Nikkilän (1994: 3 – 8) mukaan vokaalien katoilmiöt voidaan jakaa kolmeen ryhmään sen mukaan, mikä asema kadonneella vokaalilla sanassa on ollut: alkuheittoon eli afereesiin, sisäheittoon eli synkopeehen sekä loppuheittoon eli apokopeehen. Loppuheitolla tarkoitetaan konsonantinjälkeisen lyhyen vokaalin katoamista sanan avoimesta lopputavusta (Lehikoinen – Kiuru 1991: 111). Loppuheitto voidaan edelleen jakaa kolmeen alaryhmään: yleisessä loppuheitossa loppuvokaalin kato ilmenee kaikissa sananloppuisissa muodoissa, ehdonalaisessa vain osassa sananloppuisia tapauksia mutta säännöllisesti määräedellytysten vallitessa ja vaihtelunalaisessa loppuheitossa saman sanan loppuvokaali voi olla kadonnut tai säilynyt. Ehdonalaiset loppuheitot voidaan

edelleen jakaa kolmeen alaryhmään: foneettisehtoihin 1. foneettisiin, morfologis-
ehtoihin 1. morfologisiin ja leksikaalisehtoihin 1. leksikaalisiin loppuheittoihin.
Murteiden loppuheittoilmiöt voidaan puolestaan jakaa kolmeen pääryhmään: kaikkia
vokaaleita koskeva foneettinen eli lounaismurteiden loppuheitto, *-i:n* loppuheitto, jota
esiintyy foneettisena itämurteissa ja kaakkoishämäläisissä murteissa sekä morfologisena
ja leksikaalisena länsimurteissa, ja *-a:n* ja *-ä:n* loppuheitto, jota esiintyy sekä
morfologisena että leksikaalisena useissa murteissa. (Nikkilä 1994: 3 – 8.)

Agricolan teksteissä esiintyy yleisesti sekä loppuheittoisia että loppuvokaalin
säilyttäneitä muotoja (Ikola 1984: 118 – 119). Muutoin vanhassa kirjasuomessa sanan
loppuvokaalin kato on ollut tavallista 1700-luvun loppupuolelle, mutta sen
toteutumiseen on vaikuttanut sekä vokaalin laatu, sanan tavarakenne että se, mistä
muodosta tai suffiksista on kysymys (Häkkinen 1994: 189). Virsien kielessä loppuheitto
on yleisempää kuin proosassa (Lehikoinen – Kiuru 1991: 111). 1600-luvulla proosassa
loppuvokaalisiksi vakiintuivat nominien taivutusmuodoista essiivit, partitiivit,
translatiivit, adessiivit, ablatiivit, allatiivit ja abessiivit. 1700-luvun proosassa
loppuheitto karsiutui inessiiveistä ja elatiiveista., loppu-vokaalisiksi vakiintuivat myös
-sti-adverbit ja verbien monikon 1. ja 2. persoonan persoona-päätteet sekä
omistusliitteet yksikön 2. persoonaa lukuun ottamatta. 1800-luvulla loppuvokaalisia
muotoja alettiin käyttää myös yksikön 2. persoonan omistusliitteessä, konditionaalien
preesensin yksikön 3. persoonassa ja supistumaverbien indikatiivin imperfektin yksikön
3. persoonassa. (Lehikoinen – Kiuru 1991: 113).

Tutkimusaineistossa loppu-*i:n* katoa ilmenee translatiivissa Fredrikan (1863)
(*kuumaks, rohtimiks*), Kahelinin (1864) (*kylmäks*), Heikkilän (1867) (*selväks, viimes*) ja
Matsonin (1863) (*wieraaksmieheks, pahaks*) teksteissä, 1. persoonan omistusliitteessä
Mattilan(1858 – 1868) (*Kauppan, waimon*), Hämäläisen (1865) ja Savosen (1865)
teksteissä, 2. persoonan omistusliitteessä Teleniuksen (1855), H.J.Henrikinpojan (1860)
(*weljilles*), Suutarlan(1862) , Weikkolinin (ainoastaan fraasi-ilmauksessa *Herra olkoon
sinun kanssa*), Mattilan (*puolisos*) ja Seppälän teksteissä, verbien indikatiivin
imperfektissä Fredrikan, Hiekkaniemen (*tapas*), Kahelinin (*sano*) ja Seppälän teksteissä
sekä konditionaalissa Fredrikan (*olis, tarvitseis, muistuttais, lähettäis, ilmottais*),
Teleniuksen, Mattilan (*tulis*), Riihirannan(*olis, sais*), Liinforsin (*kirjotais*), Savosen,

Kahelinin (*ansahteis, sattuis*), Heikkilän (*pitäs*), Hämäläisen ja Seppälän teksteissä. Lisäksi Kahelinilla löppu-*i:n* kato ilmenee sanoissa *viimeks* ja *viikkokaus*, Hiekkaniemellä sanassa *ens*. Enimmäkseen aineiston loppu-*i:n* katoa näyttäisi tapahtuvan *s:n* jälkeisessä asemassa. Osa katoilmiöistä voi selittyä myös huolettomasta kirjoitustyylistä läheiselle tai tuttavalle kirjoitettaessa.

Muiden vokaalien sananloppuinen kato tulee hyvin esiin lounaissuomalaisten kirjoittajien teksteissä, etenkin Teleniuksen ja Henrikinpojan teksteissä se on runsasta. Suutarlan teksteissä kuitenkin esiintyy vain *i:n* loppuheittoa. Muiden kuin lounaissuomalaisten kirjoittajien teksteistä tulee esiin Fredrikan ilmaus *kaura pelt*, jossa loppu-*o* puuttuu, Seppälällä sana *kanssa* esiintyy sekä täydellisenä että *kans*-muodossa, Hiekkaniemen partitiivimuodot *taito, rupla* ja indikatiivin preesensmuodot *seura, toimitta, tule, valvo ovat* loppuvokaalittomia ja allatiivista *Wiljaksel* on päätteän loppu jäänyt pois. Lounaismurteiden alueelta kirjoittavan Lehtisen (1863) teksteissä sananloppuista vokaalin katoa ei esiinny kuin sanassa *enä*, hänen kirjoittamansa kieli on muutoinkin hyvin nykykielen mukaista.

Rapolan (1969b: 108) mukaan lounaismurteissa kolmi- tai useampitavuisten sanojen alkuperäisen toisen, avoimen tavun vokaali on kadonnut erinäisin edellytyksin, jos ensi tavu on ollut pitkä (*suomlaine, riitlevä*). Tutkimusaineistossa välivokaalin katoa esiintyy vain yksittäisissä sanoissa: Matsonilla *Muurmessa, hakvat, poikmaton* Seppälällä *Skradri, tervisiä, olsi, johnga*, Skogsterilla *sarntti*, joista osa voi selittyä pelkiksi kirjoitusvirheiksi.

5.1.4. Vokaaliyhtymät ja diftongit

Diftongiksi nimitetään kahden vokaalin kuulumista samaan tavuun. Suomen kielen diftongeja ovat *ai, oi, ui, ei, äi, öi, yi; au, ou, eu, iu; äy, öy, ey; uo, ie, yö*, lisäksi *iy* esim. sanassa *vihkiytyä*. Osa on Ikolan mukaan alkuperäisiä, osa ns. supistumadiftongeja, jotka ovat syntyneet siten, että kaksi alkuaan eri tavuihin

kuulunutta vokaalia on joutunut vierekkäin ja liittynyt yhteen tavuun niiden välissä olleen konsonantin kadottua. (Ikola 2001: 12 – 13.)

Vanhassa kirjasuomessa saattoi olla heikko aste *i*-loppuisen diftongin edellä avotavun alussa lounaismurteisena piirteenä, kuten *cullaisella, annoi* (Lehikoinen 1994: 212). Heikkoasteisuus alkoi väistyä niin, että 1600-luvulla se oli jo harvinainen. 1800-luvun kielen uudistuksessa *i*-loppuisen diftongin *i*:n merkitseminen tai merkitsemättä jättäminen muodostui edelleen ongelmaksi, joka jatkui 1900-luvulle. Häkkinen (2003: 35) kertoo, että vuoden 1847 Suomettaressa jälkitavujen *i*-loppuisten diftongien käyttö erosi kirjoittajien mukaan: Tikkanen jätti *i*:n merkitsemättä esim. verbeistä *ilmottaa, kirjottaa*, mutta Europaeus pyrki sen säilyttämään; karitiivijohdokset säilyivät yleensä *i*:llisinä; *nen*-loppuisten substantiivien ja *inen*-loppuisten adjektiivien ja *kun-* ja *kuin-*sanojen välisiä eroja ei vielä oltu selvitetty. Tutkimuksen kirjoittajista *i*:llistä muotoa esiintyy Savosella sanoissa *haloitaan, hevoista*, Liimataisella sanoissa *Kelpamatoin, Kahelinilla* sanoissa *eroita, läpikuultamatoin*, Suutarlalla sanassa *huutimatoin*, Hämäläisellä sanoissa *ehoituksen, ehoitti*, Heleniuksella sanassa *vilpitöin* ja Seppälällä *hevonen*-sanalla kaikissa taivutusmuodoissa: *hevoinen, hevoiset, hevoista, hevoisellen, hevoiseta*. Tutkimusteksteistä *i*:ttömiä muotoja löytyy Heikkilän sanoissa *muuton, paikolle*, Kahelinin sana *nykysin*, Liimataisella *takasin*, Fredrikalla *ilmottais, kirjottanut*, Mattilalla *Erin omasta, ilosta*, Liinforsilla *kirjotais, kirjotta*

Diftongeja *ie, uo, yö* merkittiin kirjasuomen alussa usealla tavalla. *uo*:n merkinä oli tavallisesti kaksi- tai yksikirjaiminen *o*, ja *yö*:n merkinä *öö* tai *ö*. *ie* saattoi esiintyä myös *ee*:nä tai *e*:nä. Vuoden 1642 Raamatussa diftongin merkintä yleensä oli nykyisellä kannalla. (Lehikoinen 1994: 203.) Länsimurteinen piirre on *uo-,ie-* ja *yö*-diftongien avartuminen, mutta alueellisesti ilmiö ei ole tarkkarajainen. Tutkimusteksteissä Matsonin kirjeissä avartumaa ilmenee sanoissa *ruahoo, puoli, wuarokaurelta, ruaste, nuatta*, Liinforsilla *luanto, viarana, vuatella*

Jälkitavuihin on usein muodostunut vokaaliyhtymiä, joiden jälkivokaali on *a* tai *ä*. Vokaaliyhtymien kehitys on ollut erilaista sen mukaan, onko yhtymän ensimmäinen komponentti suppea vokaali *u, y, i* vai puolisuppea *o, ö, e, ea, eä* -nominien vokaaliyhtymässä tapahtunut muutos *ia*:ksi ja *iä*:ksi on levinnyt laajalti, mikä tutkimusaineistossa esimerkiksi sanoissa *korkia* ja *hopia* tulee selvästi näkyviin muodon

ilmetessä myös itämurteisilla kirjoittajilla, kuten Kahelinilla, jolla *ea > ia* myös sanassa *usiammassa*. Savosen tekstissä muutos koskee sanoja *kapia*, *kostiata*, *tihämpään*, *usiammasti*, mutta ei sanaa *rupeaa*. Helienuksella *eA > iA* ilmenee sanoissa *itsiäni*, *kiipiänä*, Heikkilällä sanassa *tärkiä* ja Mattilalla sanassa *vinkiän*.

Kirjasuomen alkupuolella *e*, *o*, *ö* -vartaloisten nominien partitiivissa ja verbien 1.infinitiivissä olivat tavallisia pitkään vokaaliin loppuvat muodot (*nimee*, *sanoo*), pitkävokaalisia oli myös verbeissä, joiden vokaalivartalossa nykyään on vokaaliyhtymä *ea*, *eä*, *oa* tai *öä*. Pitkävokaalisia partitiiveja ja infinitiivejä käytettiin 1700-luvulle ja *rupee*-tyyppiset verbit ovat olleet yleisiä 1800-luvun lopulle. (Lehikoinen 1994: 214 – 215.) Tutkimusteksteissä sellaisia pitkävokaalisia muotoja, joihin ei liity loppuvokaalin katoa, esiintyy Savosella sanassa *kirjoitustaitoo*, Matsonilla sanoissa *rikkoo*, *maitoo*, *ruahoo*, *neuwvoo*.

Muita yksittäisillä kirjoittajilla esiintyä vokaalimuutoksia ovat esimerkiksi Mattilalla *aa > ai* sanassa *voikai*, jota kuulee edelleen kaakkois- ja etelähämäläisten murrealueiden puhekielessä. Vokaaliyhtymä *Ae* esiintyy *Ai*:nä Kahelinin sanassa *luottain*, Suutarlan sanassa *pyytäin*, Seppälän sanassa *alkain*. Läntisiä ja itäisiä murteita erottava *mennä* tai *männä* esiintyy Savosen sanassa *takasimännessä*, mutta muutoin hän kirjoittaa (*ei*) *mee*, *menee*. Kahelinin tekstissä esiintyvät vain *mänee*, *mäni*, *männeellä* ja Fredrikan tekstissä *mänivät*. Vokaalin *e > a* -muutos tulee esiin Teleniuksen sanassa *olimma*,

5.2. Konsonantit ja konsonanttiyhtymät

5.2.1. Klusiilit *k, t, p*

k:n astevaihteluparina on ollut *ɣ*-foneemista kirjakielen merkiksi otettu *g*-kirjain, jonka vaihtoehtoisena merkintämuotona vanhassa kirjakielissä oli *gh*. Soinnillinen palataalispirantti on kuitenkin murteissa tuntematon, sen jatkajia ovat murteissa *kato*, *j* ja *v*. Näkyvää ortografian muutosta merkitsi vanhaan kirjakieleen vakiintuneen *hengi*, *randa*, *lambi*, *silda* -kirjoitustavan vaihtaminen nykyiseen, jota Antti Lizelius oli

toteuttanut jo sanomalehdessään (1775 – 76), mutta ei ulottanut sitä samoihin aikoihin korjaamaansa Raamatun kieleen. 1800-luvun alussa tälle kannalle tuli Kustaa Renvall, joka vastusti kirjoitustapaa *sugut, ulgos* jne. ääntämyksenvastaisena. Vanhaa kantaa puolusteli viimeisenä kirkkoherra Carl Helenius suomalais-ruotsalaisessa sanakirjassaan 1838. Raamatussa vanha kirjoitustapa säilyi ohi vuosisadan puolivälin. Juteini pysytteli tradition kannalla, mutta muuten maallinen kirjallisuus omaksui uuden käytännön melko nopeasti. (Pulkkinen 1972: 10.) Vähitellen väistyivät myös sellaiset länsimurteiset astevaihtelutyypit kuin *rako : ravon, tuhka : tuhvan, märkä : märjän, nälkä : näljän* jne., vaikka *rk, lk* –tapauksissa kielenkäyttö oli kauan sekavaa. Lönnrot ehdotti 1840-luvulla kahteenkin otteeseen erityisen merkin käyttämistä kaikissa äänneasemissa *k:n* astevaihteluparina. Collan ja Europaeus suosittivat samaan tehtävään heittomerkkiä. Vuosisadan puolivälissä kieliopit esittivät astevaihtelun nykykielen mukaisesti.(mts. 40-41.) Likvidan jälkeisen *k:n* astevaihtelu vakiintui niin, että *e:n* edellä säilyi läntinen tyyppi (*kulkee: kuljen*), mutta *ä:n* ja *o:n* edelle valittiin itäinen (*nälkä: nälän, pelko: pelon*) (Lehikoinen –Kiuru 1991: 159).

g:n esiintyminen *k:n* astevaihteluparina tulee esiin erityisen runsaana Seppälän teksteissä, esimerkiksi sanoissa *jonga, tygö, ollengan, vahigua, kuinga kenengä*, mutta muutamia ilmenemiä on toistenkin kirjoittajien teksteissä. Savosella *k:n* heikon asteen merkinä on *j* sanoissa *liijaksi, liijemmäksi*, Kahelinilla sanassa *touvot* ja Heikkilällä sanassa *aivon* heikon asteen merkinä on *v*. Yksinäis-*k:n* kahdella kirjaimella merkitsemistä tutkimusteksteissä esiintyy Riihirannan sanassa *Lainnatakkán*, Henrikinpojan sanoissa *aikkan, kellekkään*, Heleniuksen sanassa *vaatiakkaan* ja Seppälän sanassa *joksensakkin*. *kk*:ta yhdellä kirjaimella merkittyinä ovat puolestaan Hiekkaniemen *Kaikija*, Teleniuksen *vaika*, Matsonin *kaiki, muikujen*, Heleniuksen *hankinut* ja inessiivi *Bankin*, Suutarlan *keskiviikona*, Seppälän *kirkoherran, lukari, kopeka* sekä Skogsterin *taiKa*, joista osa voi olla kirjoitusvirheitä. *lk, rk, nk*-yhtymien merkinnöistä Seppälän *jälellä*, Kahelinin *jälestä*, Savosen *jälestä, järestään, kärellä, jotenni* kuuluvat kirjakielestä hylättyihin muotoihin. Seurauksena astevaihtelusta *jalka : jal(l)aat*, joka on tyyppillisesti hämäläismurteista eteläpohjalaisalueelle kuuluva piirre (Rapola 1969b: 120), Heikkilä kirjoittaa *aluun, hylyyn* kaksivokaalisena.

t:n merkintä Agricolan teksteissä sanan alussa on *t*, yleensä myös sanan sisällä ja lopussakin. Sanan sisällä *t:n* merkinä nasaalin ja likvidan jäljessä on kuitenkin *d*; vokaalien välissä ja sanan lopussa voi merkinä olla myös *th*, *tt*, *dh* tai *dt*. Sanojen *tuomari*, *tuomio*, *tuomita* alkukirjaimiksi Agricola on aina merkinnyt *d:n*, vaikka sanojen lukuasu on todennäköisesti ollut *t*:llinen. Geminaatta-*t:n* merkinä on yleensä *tt*, mutta nasaalin ja likvidan jäljessä usein pelkkä *t* ja vokaalien välissä joskus myös *th* tai *tth*. Hemminki Maskulaisen virsikirjassa sananloppuinen *t* on yksikön 2. persoonan muodoissa merkitty *d*:llä, monikon 3. persoonan muodoissa *t*:llä. Toisen partisiipin loppu-*t* on merkitty *t*:llä, jos partisiippi on liitumuodon osa, muuten *d*:llä. Vuoden 1642 Raamatusta yhtymät *nt* ja *lt* on merkitty *nd*:ksi ja *ld*:ksi osin kirjoitustradition ja osin lounaismurteen ääntämyksen vaikutuksesta. Nasaalien ja likvidoiden jälkeisen geminaatta-*t:n* merkinä on edelleen joko yksi tai kaksi kirjainta. Kirjoittajien piirin laajetessa lounaismurteen alueen ulkopuolelle alkoi *d* vähitellen väistyä nasaalin ja likvidan jälkeisen konsonantin merkinä, mutta uusi kirjoitustapa vakiintui vasta 1800-luvulla, maallisessa kirjallisuudessa yleisesti jo 1820-luvulla ja Raamatun ortografiassa vuoden 1852 painoksessa. (Lehikoinen – Kiuru 1991: 80 – 91.)

Vanhaan ortografiaan oli vakiintunut *d*-kirjain ruotsalaislainana, joka ei äänteellisesti vastannut suomen *d*:tä, vaan *t:n* heikkoasteista vastinetta, soinnillista dentaalispiranttia δ (Lehikoinen – Kiuru 1991: 94 - 95). Renvall päätyi 1811 varovaiseen *d*-kirjainta puoltavaan vaikkakin puhekieltä vastaamattomaan lopputulokseen. Juteini suositti 1816 *d:n* hylkäämistä, mutta ei luopunut siitä kirjoituksissaan. Reinhold von Becker jätti *d:n* Turun Wiikko-Sanomien kielestä 1820, mutta vain vuodeksi. Lönnrot kokeili 1830-luvulla *d*:ttömyyttä, mutta sittemmin hän, Europaeus ja Kilpinen traditioon ja selvyysyihin vedoten puolsivat *d*-kirjainta. Lönnrot ehdotti erityisen fraktuura-*d*:tä muistuttavan merkin käyttöönottoa ja hänen tiedetään pohtineen myös kompromissia, että *d*:tä saattoi merkitä proosassa mutta ei runossa. Kiista venyi niin, että 1840-luvun kieliopissa *d* mainittiin suomen kieleen kuuluvana kirjaimena, mutta ei ääntenä. Taistelu päättyi perinnäisen kirjakielen kannattajien voittoon. (Pulkinen 1972: 41 – 42.) Taulukkoon 1 on koottu tutkimusteksteistä *d:n* ja sen vaihtoehtoisten merkintöjen kirjo. Puhekielessä *d:n* eri varianteista Rapola (1969b: 33) on todennut, että vaikka δ on lounaismurteissa kehittynyt *r*:ksi, muun muassa

Rymättylässä voi kuulla *d*:n, mikä voi olla vaikuttavana tekijänä H.J.Henrikinpojan, Lehtisen ja Suutarlan *d*:n merkintöihin. Heikkilä, Helenius, Mattila, Riihiranta ja Tarri ovat perihämäläismurteiselta alueelta, jossa yleiskielen *d*:n vastineena on *l* (mts. 118). Matson on lähtöisin etelähämäläiseltä murrealueelta, Hausjärveltä, jossa *d*:n vastineena on *r* (mts. 119). Seppälä on lähtöisin eteläpohjalaismurrealueelta, Vähästäkyröstä, jossa myös yleiskielen *d*:n vastineena on *r* (mts.126), mutta hän on siirtynyt Ouluun, joka puolestaan kuuluu pohjoispohjalaiseen murrealueeseen ja itämurteiden lailla *d*:n katoalueeseen.

TAULUKKO 1. Tutkimuskirjeiden *d*:n merkintöjen variaatio

	d = d	d = t	d = r	d = l	d = v	d = h	d = Ø	Yht.	Virhemer- kinnät
Fredrika	13	9			1	1		24	1
Heikkilä	10							10	
Helenius	39			1				40	4
H.J.Henrik.	1							1	1
Hiekkaniemi		5				1	2	8	
Hämäläinen	8	2	1		2		4	17	1
Junttila	19	4					1	24	2
Kahelin	19				1	4		24	3
Lehtinen	13							13	
Liimatainen						1	1	2	
Liinfors	7	3						10	1
Matson	6	1	10					17	
Mattila	6		2	7				15	2
Riihiranta		1		1				2	
Savonen	47		1				1	49	1
Seppälä	59	4	41				6	110	5
Skogster			5					5	
Suutarla	19							19	1
Tarri	2						1	3	1
Telenius	8							8	4
Weikkolin	5						1	6	
Esiintymiä yhteensä	281	29	60	9	4	7	17	407	27

Taulukossa 1 on havainnollistettu kirjoittajien *d:n* ja sen vastineiden käyttöä. Virhemerkinnöistä suuri osa voi selittyä hyperkorrektisuudella, jollaiseksi olen tulkinut esimerkiksi Kahelinin *alakuloisuudeen*. Kahelinin virhemerkinnäksi on tulkittu myös ilmaus *uudisten*, mutta viimeksi mainittua voi pitää myös tarkoitteita erottavana merkinä, koska Kahelin kertoo kirjeessään ensin uutisviljasta ja sitten sanomalehti uutisesta, johon muoto viittaa. Teleniuksen virhemuodoiksi olen tulkinut virkanimikkeet *Auditörildi* ja *Duomarild*. Hyperkorrekteiksi ilmauksiksi ja samalla virhemuodoiksi olen tulkinut myös Heleniuksen sanat *ihmehdyttä*, *hyväntahdoisuuden*, *kohdullisen*, *Riddari*. Seppälän tekstissä sana *äiti*, jonka olen virhemuodoksi huomionut, tuo tulkintaongelman, koska sana ei eteläpohjalaismurteessa ole astevaihtelunalainen, mutta nyky-yleiskielessä kuitenkin on. Selkeimmin *d:n* siirtyminen kirjoittajan tekstiin näkyy Mattilan kirjeissä: vuonna 1858 kirjoitetussa kirjeessä *d* on merkitty *l*:llä muutoin paitsi virhemuodossa *Päädä*, toisessa kirjeessä *l* korvaa *d:n* kahdesti, mutta viimeisessä (1868) kirjeessä ei *l*-esiintymiä enää löydy vaan *d* on merkitty säännöllisesti *d*:llä kahta *r*:llä merkittyä tapausta lukuun ottamatta.

Muita tutkimusteksteissä *t*-kirjaimen käyttöön liittyviä havaintoja ovat sananloppuisen *t:n* kahdella kirjainmerkillä kirjoittaminen Seppälän sanoissa *nytt*, *tarvittsen*, sekä Skogsterin *nuttt*, *vainutt*, *iKäväijnutt*, *panett*, *nousett*. Geminaatta-*t* on merkitty yhdellä kirjaimella muun muassa Seppälän sanoissa *kantori*, *konturista*, *kortelia*, Teleniuksen sanoissa *kirjoitaisi*, *kirjoitamista*, *ilmoita* ('ilmoittaa'), Liinforsin sanoissa *kauta*, *kiitoliset*, *kirjotais*, *muistuta(ta)kon*, Matsonin sanoissa *murita*, *potaatia*, *laitaksensa*. Sananloppuinen *t* on Rapolan (1969b: 110) mukaan kadonnut laajalti länsimurteissa 2. partisiipin nominatiivissa. Tutkimusteksteissä sananloppuisen *t:n* katoa esiintyy Fredrikalla sanassa *joutunu*, Mattilalla *antannu*, *ollu*, Liinforsilla *ollu*, Matsonilla *ollu*, *tainnu*, *tienny*, *tullu*, *ostannu*, *poikinnu*, *kuulunnu*, *kylvänny*, *saannu*, *piisannu*, Heleniuksella *ollu*, *tarvinnu*. Sanan loppuun on joskus lisätty *t*, kuten Seppälän sanoissa *net*, *orit hevonen*, *nämät*, Heleniuksen imperatiivimuodossa *eläkää*

ts-yhtymä sellaisenaan esiintyy Seppälän *tarvittsen*-sanassa, *tt*:nä Fredrikan sanassa *tarvittis*, Mattilalla *kattomassa*, *kattoon*, Junttilalla *itteän*, *mettä*, Heikkilällä *ittelleen*, Matsonilla *tarwittis*, *mettässä*, *kakskymmentäseittemän*, Suutarlalla *ilakoittet*, Seppälällä *mettiä*, *ylitenne*, *kattomaan*, Liimataisen sanoissa *ihteni*, *kahtokaa*, Kahelinilla

tarvihteis, *anshteis ts* on korvattu *ht:*llä. *ts*-yhtymän *s:n* katoa ilmenee Kahelinilla ja Liimataisella sanassa *ite*, *itelläni* sekä Savosen sanoissa *vierite*, *ylite*, *niinkututtu*. *tk*-yhtymä on kirjoitettu *kk:*na Seppälän sanassa *parakkon* ja Mattilan sanassa *leikakka*, *tk*-yhtymästä *t* on kadonnut Seppälän sanassa *tullukan*.

Klusiileista *p:n* heikon asteen merkinä on v. Tutkimusteksteissä ei *p:*hen liittyviä muita seikkoja esiinny kuin yksittäis-*p:n* kahdella kirjaimella merkitseminen Teleniuksen sanassa *luppa*, kaksois-*p:n* yhdellä kirjaimella merkitseminen Fredrikan sanassa *hampua* ja Mattilan, Hiekkaniemen ja Seppälän sanassa *torpari*. Telenius sanassa *bataljoni* ja Skogster sanoissa *Bäjävä*, *Bajjalast* ('Päijälästä') ovat *p:n* asemesta merkinneet *b:n*

5.2.2. Nasaalit ja likvidat

Lounaisissa murteissa *nn*, *mm ll* ja *rr* ovat lyhentyneet edellä olevan pitkän vokaalin, diftongin ja pääpainottoman tavun jälkeen (Lehikoinen – Kiuru 1991: 105), tätä tapaa myös Peräpohjolan ja Kaakkois-Suomen murteissa (Rapola 1969b: 110). Vanhassa kirjasuomessa geminaattojen kirjoittaminen oli horjuvaa, mutta enimmäkseen sitä ilmeni tietyissä muotoryhmissä ja sanoissa (Lehikoinen – Kiuru 1991: 105 – 108). Vuoden 1642 Raamatussa pyrittiin tietoisesti geminaattamuotoihin, joskin esimerkiksi superlatiivi-muotoihin ja muutamiin alkuaan yksinäis-*m:*llisiin sanoihin (esim. *sydän*) jäi horjuvuutta (Rapola 1969a: 59.) *Sydän*-sanan esiintymisistä tutkimuksen teksteissä geminaatalla on merkinnyt Helenius *Sydämmestäni*, *Sydämellinen*, mutta yhdellä *m:*llä *Sydämestänsä*, *Sydämestä*, Weikkolinin ja Suutarlan samasta sanasta käytetyt muodot on kirjoitettu yhdellä *m:*llä. Yksinäis-*m* kahdella kirjaimella kirjoitettuna esiintyy lisäksi Fredrikan sanoissa *vaimmo*, *kammarit*, *viimme*, *viimmeksi*, Savosen sanoissa *tuummaa*, *viimmeksi*, Seppälän sanoissa *vimme*, *vimmeis*, *viimmeiseksi*, *ammusta*, *ammulla*. *m:n* esiintymiä geminaatallisessa muodossa on Teleniuksen *saime*, Hiekkaniemen *asijame*, *oleme*, *Rukoileme*, *saame*, Liinforsin *olemeko*, *olime*, *saime*, Matsonin *kuminkin*, Hämäläisen *nöyrimäst*. *mm:n* ensimmäinen kirjain on Hiekkaniemen sanassa

nöyrimmästi ja Seppälän sanassa *Isänme maan* kirjoitettu *n*:llä. Fredrikan sanassa *parenpi* on *m:n* asemesta *n* ja Weikkolinilla sanassa *Ompa* on *n:n* asemesta *m*.

nn:ää yhdellä kirjaimella ovat merkinneet Liinfors sanoissa *menenä, vuona*, Matson sanassa *tynyriä*, Hämläinen sanassa *sanonuna*, yksinäis-*n* on myös merkitty kahdella kirjaimella Henrikinpojan sanassa *erinnäistä*, Heikkilän sanoissa *myynnyt, saannut*, Matsonin sanoissa *kylvänny, kuulunnu, ostannu, poikinnu, saannu, piisannu, lypsänneet, antannes*, Heleniuksen sanassa *tervennä*, Suutarlan sanassa *erinnäistä*, Skogsterin sanoissa *våinnutt, kjriättannu*, Fredrikan sanoissa *lainnaasin, saannut*, Mattilan sanassa *antannu*, Riihirannan sanassa *Lainnatakkana*, joista valtaosa on partiippiimuotoja, joista sananloppuinen *t* on kadonnut (ks. Rapola 1969b: 110). *nk*-yhtymää on tarkasteltu jo aiemmin *k:n* yhteydessä, mutta tässä voi vielä todeta, että Mattilan ja Heleniuksen teksteissä *ng:tä* on merkitty *nk*:lla *Helsinki*-sanan taivutusmuodoissa, Mattilalla lisäksi sanassa *Rankat*. Sananloppuinen *n:n* katoa ilmenee useimmilla kirjoittajilla, niihin peruste löytyy ilmiön laaja-alaisuudesta. Sanan loppuun on lisätty *n* Savosen sanassa *sattuisitten, mahdatten(ko), teillen*, Hiekkaniemen sanoissa *enän, puheillen, toisten*, Heikkilän sanoissa *ettän, tuletten*, Seppälän sanoissa *likkellen, enän* ja Skogsterin sanoissa *sinullen, minulen*. *nl*-yhtymän alkuosa on assosioitunut *l:ään* Heikkilän sanassa *kaikellaisia*.

Yksinäis-*l*:ää ovat kahdella kirjaimella merkinneet Fredrika sanassa *viellä*, Telenius sanoissa *miälleni, miellelläni, miälläsä, viällä*, Suutarla sanassa *viellä*, Hämläinen sanassa *allulla*, Seppälä sanoissa *sillmäillä, olleman, kylmäs, puollustaia*, Skoster sanassa *vällila*. Geminaatta-*l* on Fredrin sanassa *haltussa lt*. Matsonin sanassa *reirassa* ja Seppälän sanassa *reiru, reirun l:n* on korvannut *r*.

5.2.3 Jäännöslopuke

Jäännöslopuke eli loppukahdennus, jolla ei ole omaa kirjoitusmerkkiä, on varhemman sananloppuisen konsonantin ilmentymä ja tulee esiin puheessa esimerkiksi liitepartikkelien yhteydessä partikkelin alkukonsonantin kahdentumisena. Murteissa se on saattanut muuttua muodoltaan tai kadota kokonaan. Vanhassa kirjakielessä monet

nykyisessä yleiskielessä jäännösloppukkeeseen päättyvät sananmuodot on merkitty konsonanttiloppuisiksi, mutta pyrkimystä yhtenäiseen merkitsemistapaan ei esiinny. Jäännösloppuketta on yritetty merkitä eri tavoin: Reinhold von Becker ja Suomettaren toimituskunta käyttivät heittomerkkiä, Kustaa Renvall kirjoitti sanakirjassaan selvän konsonantin. (Häkkinen 1994: 183.) Osmo Ikola (1986: 21 – 22) toteaa jäännösloppukkeen nykykielessä esiintyvän muun muassa *e*-loppuisten nominien nominatiivissa, allatiivissa ja prolatiivissa, *e*-loppuisissa ja useissa muissa partikkeleissa, verbien 1. infinitiivin lyhyessä muodossa, imperatiivin yks. 2. persoonamuodossa ja enimmissä kieltomuodoissa. Tutkimusteksteissä jäännösloppukkeen merkinnöissä esiintyy alkukirjaimen kahdentumista liitepartikkelin edellä muutamia: Riihirannalla *wartoillakkin*, *Lainnatakkkan*, Heleniuksella *vaatiakkaan*, H.j.Henrikinpojalla *kellekkään*, Seppälällä *joksensakkin*

6. MUOTO-OPILLISIA PIIRTEITÄ

6.1. Nominien taivutusmuodot

Nominit taipuvat sekä numeruksessa että sijamuodoissa. Numerustaivutuksessa yksiköllä ei ole mitään tunnusta, kun monikon tunnus sanan lopussa on *-t*, sanan sisässä *-i-* muualla paitsi kahden vokaalin välissä *-j-* (Häkkinen 1994: 192). Hakulisen (1979: 91) mukaan sellaisessa mon. 2. genetiivimuodossa kuin esim. *poikain* kielitaju käsittää *i:n* monikon merkiksi, mutta historiallisesti ei näin ole, vaan tämä palautuu aikaisempaan *e*:hen: *poikain* < *poikaen*, mitä käytettiin yleisesti vielä 1800-luvun kirjakielessä. Persoona- ja demonstratiivipronomineissa poikkeuksellisesti yksikkö ja monikko muodostuvat eri vartaloista. Vanhassa kirjakielessä monikon *-t*-tunnus on kuitenkin 1800-luvulle asti ollut tavallinen erityisesti pronomineissa *nämät*. (Häkkinen 1994: 192.) Tällaisista monikkomuodoista tulevat tutkimusaineistossa esiin Seppälän (1850 – 1854) käyttämä ilmaus *nämät nuoret miehet* ja Fredrikan (1862 – 1864) ja Suutarlan (1862 – 1863) ilmaus *net*. Mattilan (1868) kirjeessä on kirjoittanut *mee, nee*

Savolais- ja kaakkoismurteille ominainen *-loi/-löi* -monikkomuoto tuli ensi kerran esiin Strählmanin kieliopin esimerkeissä, perusteellisemmin sitä esitteli Becker todeten että tämän tunnuksen avulla monikko voidaan helposti erottaa yksiköstä mm. *-i-* vartaloisten sanojen taivutuksessa. Kalevalan myötä muoto tuli tunnetummaksi, ja August Ahlqvist käytti muotoa Suomettaren kirjoituksissaan, mutta tuomitsi sen kirjakieleen kuulumattomaksi 1877 suomen kielen rakennetta kuvaavassa yleisesityksessään. (Häkkinen 1994: 192 – 193.) Tutkimuksen aineistossa *-loi/löi-* tunnus esiintyy vain kolmesti, kerran Kahelinin (1864) tekstissä sanassa *Ruukkiloissaa*, kerran Savosen (1865) tekstissä sanassa *penkkilöihin* ja kerran Hämäläisen (1865) tekstissä sanassa *Ratiloilla*.

Nominien taivutusmuodoista tarkastellaan ensin **genetiiviä**, jonka päätteeksi yksikössä on aina *-n*. Yksikön genetiivin merkinnässä ei muutoksia ole kirjakielen kehityksen aikana tapahtunut, joskin vanhimmissa teksteissä sana omistusliitteisessä muodossa on melko yleisesti ollut heikkoasteinen ja astevaihtelun alaisissa vartaloissa on vanhimmassa

kirjakielissä heikkoasteisuus ollut melko yleistä, esimerkiksi Agricolalla *synnins* ('syntinsä') (Häkkinen 1994: 194). Monikon genetiivillä on useita päättevariantteja, ja päätte voi liittyä lähinnä länsimurteiden tapaan sanan yksikkövirtaloon (2.genetiivi, esim. *ihmisten*), mikä on vanhassa kirjasuomessa ollut tavallisinta, tai pääasiallisesti itämurteiden mukaisesti monikkovirtaloon (1. genetiivi, esim. *ihmisien*). Vanhassa kirjasuomessa poikkeuksia olivat kuitenkin yleensä monikkovirtaloista muodostuneiden yksitavuuksien virtaloiden genetiivit sekä melko usein monikkovirtalosta muodostuneet useampitavuiset *den-* ja *tten-*päätteiset genetiivit. *den-*päätte (> *den* nyky-suomessa) saattoi esiintyä lyhyen vokaalin jäljessä (Agricola: *caritzadhen*); konsonantin jälkeistä *ten-*päätettä esiintyi vanhassa kirjasuomessa runsaasti, koska yksikön konsonantti-virtalo oli genetiivin pohjana nykyistä tavallisempi. *tten-*päätteen katsotaan muodostuneen analogisesti *t-* ja *k-*loppuiseen konsonantti-virtaloon liittyneestä *ten-*päättestä (olut + *ten* > olutten, estek + *ten* > estetten) ja lounaismurteisena piirteensä se saattoi esiintyä sekä yksikkövirtalon että lyhytvokaalisen monikkovirtalon jäljessä (esim. Agricola: *nimetten*, *kyynelitten*). Lyhyen *i:n* ja lyhyttä *j:tä* seuraavan vokaalin jäljessä päättevariantti on ollut *en*, muiden lyhyiden vokaalien jäljessä *-in* ja diftongin ja pitkän *i:n* jäljessä *den* ~ *tten*. Murteiden väliset erot ovat synnyttäneet myös erilaisia sekaantumia- ja analogiamuotoja. Varhaisnykysuomen ajalla alkoi monikkovirtaloista 1. genetiiviä enenevässä määrin tulla 2. genetiivin rinnalle ja muun muassa Beckerin (1824), Eurenin (1849) ja Ahlqvistin kieliopeissa ne esitetään vapaasti vaihtelevina rinnakkaismuotoina. (Häkkinen 1994: 194 – 197; Lehikoinen – Kiuru 1991: 122 – 124.)

Tutkimusteksteissä ei monikon genetiivimuotoja löytynyt Riihirannan (1865), Weikkolinin (1868), Teleniuksen (1855), Liinforsin (1860), Tarrin (1871) ja H.J.Henrikinpojan (1860) teksteistä. Muiden kirjoittajien teksteistä genetiivin esiintymiä löytyi kaikkiaan 98, näiden jakaumasta eri päätteiden mukaan voi todeta, että *-in-*päätte esiintyy Seppälän (1850 – 1854) teksteissä sanoissa *talonpoika(i)n*, *ilmain*, *jalkainsa*, Liimataisella (1857) *walein*, Fredrikalla (1862 – 1864) *pärein*, Hiekkaniemellä (1861) *rahain*, Suutarlalla (1862 – 1863) sanoissa *molempain*, *torppain*, *vähain*, *herrain*, Lehtisellä sanassa *kulkupuhein*, Heikkilällä (1867) sanoissa *kaupantekiään*, *matkustajain*, Savosella (1865) *isompain*, *peruin*, *peruvakoin*, *sanain*, Junttilalla (1862) sanoissa *Talon poikain*, *silmäinsä*, *Urkuin*, *Kaikkein*. *ne-*sanain

genetiivi esiintyy *niiden*-muodossa Seppälällä kahdesti, Fredrikalla ja Savosella, *niiren*-muodossa Seppälällä kahdesti, *niitten*-muodossa Seppälällä, Matsonilla (1863), Mattilalla (1858 – 1868) ja Heleniuksella (1868 – 1870) ja *niihen*-muodossa Liimataisella ja Matsonilla. *-ten*-pääte esiintyy Seppälällä sanoissa *toisten, sotamiesten, potasten, hammasten ja veljesten*, Skogsterilla (1857) *nuårukaisten*, Fredrikalla *eläinten*, Hiekkaniemellä *toisten*, Savosella *peruntainten, pienten* ja *-tten*-pääte sanoissa *tuntureitten, syitten, piparuttien ja niitten*. Persoonapronominien monikon genetiivimuodot ovat nykykielen (*meidän, teidän, heidän*) mukaisia lukuun ottamatta Heikkilän hämäläimurteisia ilmauksia *heihin* ja *teitin* sekä Hiekkaniemen *d:töntä* muotoa *meidän*.

Essiivi on vanhassa kirjakielessä enimmäkseen muodostunut konsonanttivartalosta, kun nykykielessä essiivit muodostetaan vokaalivartalosta. Vanhimmassa kirjakielessä loppuheitto on ollut tavallista essiivissä, samoin vartalonloppuisen konsonantin ja essiivin päätettä alkavan *n:n* assimilaatio. Vokaalivartaloisia essiivejä kirjakielessä esiintyy Agricolasta alkaen, esim. *wijsasna*. 1800-luvun kieliopissa konsonanttivartaloisia essiivejä pidetään murteellisina, joskin jonkin verran muotoja on kiteytynyt partikkeleiksi tai vakiintunut määräyhteyksiin, esim. *huomenna, läsnä, toissa vuonna*. (Häkkinen 1994: 197 – 198.) Tutkimusteksteissä ei essiivimuodoissa nykykielestä poikkeavia muotoja esiinny, ellei vokaalien heittymisiä huomioida. Valtaosa sellaisistakin essiiveistä esiintyy aikaa ilmaisevissa sanoissa ja sanonnoissa, kuten Mattilalla *märättynä Päivänä, Perjantana, maanantana, Keski wiikkona*, Liinforsilla *menenä vuona*. Heleniuksen tekstistä löytyy *raittiina*-sanasta vanhan kielen essiivimuotoinen ilmaus *raitissa*.

Partitiivin alkuperäinen pääte *-ta, -tä* on astevaihtelun takia saanut rinnalleen pelkän vokaalin sisältävän päätteen keskinäisen jakauman muodostuessa niin, että pääte *-ta, -tä* on esiintynyt painollisen tavun jäljessä, pääte *-a, -ä* painottomassa asemassa. Vanhassa kirjakielessä vahva-asteinen pääte esiintyy yleisesti myös sivupainollisen tavun jäljessä, kuten Agricolan *Iumalata, swrembata*, joskin vahva-asteista päätettä on käytetty jonkin verran myös painottomissa asemassa, esim. Agricola sanoissa *kijusauxita, rucouxita*. 1700-luvulla sivupainollisissa asemassa pelkän vokaalin sisältävä pääte on jo ollut

tavallinen. (Häkkinen 1994: 198 – 199.) Vahva-asteinen päätte on joskus ollut myös loppuheittoinen. Vokaaliyhtymien *ea, eä, oa, öä, ia, ua, yä* tilalla vanhassa kirjasuomessa on usein ollut pitkä vokaali (esim. *väkee, janoo*) ja *ea, eä*-yhtymän tilalla joskus *ia, iä* tai *ii*. Vielä 1800-luvun lopulla vahva-asteiset päätteet olivat nykyistä tavallisempia etenkin kolmitavuisissa *a, ä*-loppuisissa vartaloissa ja *ea, eä*-loppuisissa varataloissa vahva- ja heikkoasteinen päätte ovat olleet vapaassa vaihtelussa 1900-luvulle niin, että nykyisessäkin kirjakielessä niitä esiintyy, esim. *makeata, tärkeätä*. (Lehikoinen – Kiuru 1991: 124 – 127.) Tutkimusteksteissä partitiivimuodoissa ei nykykielestä poikkeavia esiintymiä kovin runsaasti löydy, mikäli vokaalin heittymiä ei huomioida. Kahelinin tekstissä on partitiivissa vahva-asteinen päätte sanassa *enempätä*, samoin Fredrikalla sanoissa *asiata* ja *leiviskätä*. Fredrikan monikon partitiivimuotoihin *perijä, semmoisija, keljä, kutomija, asijoita* on liitetty puheessakin kuultava siirtymäänne *-j-*, samoin Mattilan partitiiviin *Kivija*. Junttilan tekstissä *suosio*-sanan partitiivimuotoina esiintyvät sekä kirjakielinen *suosiota* että puhekielen ilmaus *suosioo*, samoin *-oo*-loppuisena esiintyy Tarrin (1871) partitiivi *tietoo*. Partitiiviesiintymiä eniten yhdessä virkkeessä on Mattilan kirjeessä, kun hän kertoo kotiin tuomisista: *minulla on iso Joukko tavaraa Sualoja kalkkia kafeta sokeria Ja monta laiia*.

Inessiivin päätte oli vanhassa kirjakielessä ollut tavallisimmin *-sA*. Myös geminaatallisia *-ssA-* ja loppuheittoisia *-s*-päätteitä esiintyi etenkin Agricolan ajan teksteissä, mutta itämurteisena geminaatallinen inessiivin päätte katosi niin, ettei sitä enää ollut vuoden 1642 Raamatussa. Yksinäis-*s*:llinen inessiivin päätte *-sA* ja loppuheittoinen *-s*-päätte säilyivät kirjakielessä rinnakkaisina muotoina 1700-luvun lopulle, jolloin loppuheittoinen muoto alkoi syrjäytyä. 1800-luvun alkupuolella geminaatallinen inessiivin päätte palasi itämurteisten kirjoittajien myötä uudelleen kirjakieleen, vakiintui nopeasti ja syrjäytti yksinäis-*s*:llisen päätteän vuosisadan puoliväliin mentäessä. (Lehikoinen - Kiuru 1991: 127 - 130; Häkkinen 1994: 200 - 202.)

Tutkimuksen kirjoittajista useimmat ovat merkinneet inessiivin päätteän nykykielen mukaisesti geminaatalla. Liinfors ja Hiekkaniemi ovat kuitenkin käyttäneet yksinomaan *-s*-päätteistä inessiiviä. Suutarla (*Rymättyläs*) ja Weikkolin (*sängys*), jotka muutoin ovat merkinneet päätteän geminaatalla, ovat molemmat kerran merkinneet

loppuheittoisen yksinäis-s:llisen päätteen. Teleniuksen tekstissä esiintyy ilmaus *raskassa miälläsä*, jossa geminaatallinen ja yksinäis-s:llinen pääte esiintyvät rinnan, vaikka kirjoittaja muissa inessiivimuodoissa on merkinnyt geminaatallisen päätteen. Käkisalmeista kirjoittaneen Hämmäläisen tekstissä inessiivin pääte on merkitty vaihtelevasti geminaatalla ja yksinäis-s:llä, mutta ei loppuheittoisena, esimerkiksi *rahassa*-muoto esiintyy tekstissä kolmesti ja *rahassa* kerran, yksinäis-s:llisenä on merkitty myös *Käkisalmeša*. Rapolan (1969b: 71) karttakuvan mukaan Käkisalmeissa inessiivin pääte on loppuheittoinen -s, joten sen perusteella voisi päätellä, ettei Hämmäläinen ole alkuperäinen käkisalmeilainen. Eteläpohjalaiselta murrealueelta Vähäkylästä Ouluun siirtyneen ja työnsä vuoksi laajalla alueella liikkuneen Seppälän inessiivin merkintätapa vaihtelee paljon. Useimmiten inessiivin päätteenä on pelkkä -s, kuten esim. *asias, kylmä, paikas, yhes*. Rapolan (1969b:126) mukaan tämä on eteläpohjalaismurteen muoto, joskaan hän ei pidä sitä aidosti murteeseen kuuluneena vaan olettaa sen kulkeutuneen eteläisemmistä murteista (mts. 69 -70). Kaksi kertaa esiintyy Seppälän teksteissä myös loppuheittoinen -ss-pääte: *Kuusamoss, Lokakuuss*. Muutamana kerran on Seppälä merkinnyt inessiivin -sA-päätteisenä, esim. *josa, kuusa, pitäjäsä, täsä*. Keski- ja pohjoispohjalaisissa murteissa inessiivi on -sA-päätteinen, joten Seppälän voi todeta liikkuneensa omaksuneen uusia kielenpiirteitä. Kerran Seppälän teksteissä esiintyy sanassa *mihnä* yksinomaan eteläpohjalaisen murteen joihinkin pronomineihin ja omistusliitemuotoihin liittyvä inessiivin -hA-pääte (mts.: 126). Myös -ssA-päätteisiä inessiivimuotoja Seppälän teksteissä esiintyy yli kymmenen kertaa. Kun Seppälän teksteissä sama sana on saatettu kirjoittaa eri kerroilla eri päättein, ensimmäisen ja viimeisen kirjeen välinen aika on nelisen vuotta ja kun kirjeistä yksi on kirjoitettu vanhemmille ja muut veljelle, yritin löytää pätevariaatiolle selitystä ajallisesta tai tyyllillisestä kielen muutoksesta, mutta sitä ei ollut havaittavissa. Ensimmäisen kerran -ssA-pääte ilmenee kahdesti vuonna 1851 kirjoitetussa kirjeessä: *Joulu kuussa, mennessä*. -ssA-päätteeseen liittyy myös se seikka, että se esiintyy omistusliitteisissä muodoissa: *kamarissani, krannissani*.

Illatiivin alkuperäinen päätte on *-sen*, jonka oletetaan heikentyneen ensin *-hen*-asuun ja erityisesti painottoman tavun jäljessä kadottaneen *h:n*kin, hävittäneen edellä olevan tavunrajan ja päätteän vokaali on lopulta assimiloitunut vartalon loppuvokaaliin, jolloin kehittyi nykyinen vokaalinpidentymä + n -päätte (esim. *taloon*). Päätte *-seen/-siin* (*huoneeseen/huoneisiin*) lienee syntynyt analogisesti tai sekaantumisen kautta yksitavuisten vartaloiden sekä kahteen vokaaliin päättyvän monikkovartalon jäljessä päätte on *-hVn* (*maahan*) (Häkkinen 1994: 203). Tutkimuskirjeiden illatiivimuotoja ovat Mattilan tekstissä *periantaasen, walkekosken, kotio, Rihen, Reilan, Haminan, kattoon*, Matsonin *talwi käräjöihin, tekemiseen, Weikkolin oleman, Heleniuksen pankkin, Bankin, Helsinkin, sian* ('sijaan'), *Stationan, takaan* ('takaamaan'), Kahelinin *palstoin*

Allatiivin päätte on Agricolasta alkaen esiintynyt *-lle*, jota vanhimmassa kirjakielessä merkitty usein *-le*-asuisena, esim. *meile, sisele*. Tämän rinnalla on ollut käytössä myös *-n*-päätteinen variantti ja muutamia esimerkkejä on myös alkuaan **-k*-loppuisista allatiiveista, esim. Agricolalla *kellecken, ydhellecke inhimiselle*. Vuoden 1642 Raamatusta lähtien *-lle*-tyyppi on ollut voitolla. Suffiksia *-llen* on käytetty lähinnä vain pronominiin yhteydessä ja liitepartikkelien edellä. 1800-luvulla *-llen*-päätte tuli uudelleen käyttöön itämurteisten kirjoittajien myötä, muun muassa Beckerin kieliopissa kaikki malliparadigmojen allatiivit ovat tätä muotoa, ja Kalevalassa *-llen* on hyvin yleinen. Yleiskielessä käytäntö vakiintui kuitenkin jo 1840-luvulla *-lle*-suffiksin kannalle. (Häkkinen 1994: 207.) Tutkimuksen kirjoittajien *-llen*-päätteestä esimerkkejä on esitetty nasaalin *n* yhteydessä. Niitä esiintyy useiden kirjoittajien teksteissä: Fredrikan, Mattilan, Savosen Hiekkaniemen, Heikkilän, Matsonin, Hämäläisen ja Seppälän teksteissä, joten kansan käytössä muoto on laajalle levinnyt. Muista esiintymistä H.J.Henrikinpojan tekstissä esiintyy sana *Teile*, Heleniuksella hämäläismurteinen *teitille*.

Abessiivin päätte on vanhassa kirjakielessä ennen 1800-lukua enimmäkseen ollut *-ta/-tä*-asuisen, joskin geminaatallista päätettä on esiintynyt 1700-luvun kielessä ja Vhaelin kieliopissa 1733 se on esitetty yksinomaisena. Loppuheittoista abessiivin päätettä esiintyy 1500- ja 1600-lukujen kielessä jonkin verran, tavallisimmin 3. infinitiivin

abessiivimuodossa, esimerkiksi Agricolan *lackamat, tietemet*. Abessiivin päätettä on vanhassa kirjakielessä ja varhaisnykysuomen kaudella käytetty myös persoona- ja demonstratiivipronominien yhteydessä, esim. (*ilman*) *minuta, sinuta*. (Häkkinen 1994: 207 – 208.) Tutkimuksen teksteissä abessiivimuotoja ovat Seppälän *postirahata, hevoiseta, avuta, kepitä, kysymätä*, Matson kirjoittaa *ilman muuritta*

6.2. Verbien taivutusmuodot

Verbit taipuvat pääluokissa (aktiivi ja passiivi), moduksissa (indikatiivi, konditionaali, potentiaali ja imperatiivi), tempuksissa (preesens, imperfekti, perfekti ja pluskvamperfekti) sekä yksikön ja monikon persoonissa. Infinitiivit, joita suomen kielessä on neljä, ovat luonteeltaan substantiivisia nominaalimuotoja (Ikola 2001: 61). Partisiippimuotoja on kaksi ja ne ovat luonteeltaan adjektiivisia (mts.65). Tutkimustekstien kirjoittajien infinitiivi- ja partisiippimuotojen käytöstä kertovat seuraavat muotojen mukaan poimitut ja järjestetyt esimerkit, joista erottuu sekä nykykielessä edelleen käytettäviä että vanhentuneiksi katsottavia ilmauksia:

1. infinitiivin lyhyt muoto (*tehdä*) esiintyy Savosen teksteissä ilmaisuina *jos sattuu olla, tässä saan sano, olis paras tehdä, niitä tarvihtee latoa, saattaa panna, niin tarvihtee valita, että valita pois, aurinko saa paistaa, ei sovi paistaa oikeen, olen vähin kokenut selittää, olis paras karhita, mahdattenko siitä päästä, se ei tahdo tulla selvälle, sen saa nuoralla nioa, voinette ymmärtää, tahdoitte mullen lahjoitta, jos niitä kylvää tahdotaan. Heikkilän tekstissä *jos teitin passaa, saatte seisatta, myös aivon ottaa, saan selväks tietää, ei mahda ittelleen vahvistaa, ei mahda ilman perää kuljetella, ei pidä ilmoitella, antaa heihin pitää, saamme asioi keskustella*. Heleniksen tekstissä *en voi tehdä, voitte vaatiakkaan, antaa sen menestyä, ei ole maksa, että saada toisen edestä maksaa* ja Liimataisen tekstissä *täyty ihteni pitää*.*

1. infinitiivin pidempi muoto (*tehdäkseen*) esiintyy Heikkilän tekstissä ilmauksissa *antaa kuorma tuodakseen, en ole saanut kuullakseni*, Suutarlan tekstissä *ilmoittaakseni*, Matsonin tekstissä *laitaksensa* ja Kahelinin tekstissä *otin laittaakseni*

Passiivin infinitiivi (*tehtää*) esiintyy Fredrkan tekstissä sanonnassa *lupaa viedä myytää*

2. infinitiivin inessiivi (*tehdessä*) esiintyy Savosen tekstissä sanamuodossa *takasimännessä*, Kahelinilla sanoissa *alkaessa; käydessään*

2. infinitiivin instruktiivi (*tehdén*) esiintyy Savosen tekstissä ilmaisuna *sitä tehdén*, Suutarlan tekstissä *pyytäin sinua*, Kahelinin tekstissä *ollen syvimmällä Kunnioittamisella, luottain*.

3. infinitiivi inessiivi (*tekemässä*) esiintyy Heikkilän ilmauksissa *tullessaan tuomaan; toimitan – – mennessä* ja Heleniuksen ilmauksessa *käydä maksamassa*.

3. infinitiivin illatiivia (*tekemään*) esiintyy teksteissä runsaasti: Savosella *ne rupeaa mätänemään, paraiten voipa toimittamaan, taimet pääsee nousemaan, rupeavat kasvamaan, jos sattuisitten saamaan, Heikkilällä sitten tullaan ottaan, ruvennut tuleen hyvä ulosmeno, meitillä sattui oleen, ettemme joutuneet tutkimaan ja harkkimaan, menee tilaamaan ja tullessaan tuomaan, tulemaan tyköni, pyysin tuomaan, Tarrilla kun saisin kulkeen, Weikkolinilla enkä sattunut oleman, Suutarlalla en joudu lähettelemään, pyydän ilmoittamaan, leikkiä laatimaan, Liimataisella minä tulin petokseen, enkä taho sillä muita wahinkoon, Riihirannalla tulin pulaan, Matsonilla rupesi lyämään, Fredrikalla ovat myöntyneet ottamaan, myöntyy niitä ottamaan, tahtosin tulla päättämään ja Kahelinilla pyyvä'n – – jättämään, rävästämään kukkimaan.*

3. infinitiivin adessiivi (*tekemällä*) esiintyy Savosen tekstissä ilmaisuna *että saisitte oikein näkemällä nähdä*.

Aktiivin 3. infinitiivin abessiivi (*tekemättä*) esiintyy Riihirannan ilmaisussa *auta olla Ilmoittamata* ja Kahelinilla ilmaisuina *osa jäi tekemättä, leikkaamattakin*.

Aktiivin 3. infinitiivin instruktiivi (*tekemän*) esiintyy Matsonin tekstissä ilmaisuina *tahto paneman, käski ottaman* ja Kahelinin tekstissä ilmaisuna *pitää laittaman*.

3. infinitiivin passiivimuoto (*tehtämän*) esiintyy Savosen tekstissä ilmauksina *pitää tarkasti katsottaman, pitää vaot ajettaman, ei pidä ajettaman, pitää kynnettämän*, Heikkilän tekstissä ilmauksena *siellä pitäis myytämän* ja Fredrikan tekstissä ilmauksena *pitää menemän vetämään*.

Aktiivin 4. infinitiivin (*tekeminen*) muoto esiintyy Savosen ilmauksessa *ettei käy ajaminen vakoja*, Liimataisen ilmauksessa *woitelemista vajaalle* sekä Matsonin ilmauksessa *tiilin tekemiseen*

4. infinitiivin passiivimuoto (*tehtämän*) esiintyy Fredrikan ilmauksessa *pitää pois maksettaman*

Aktiivin 1. partisii-pin (*tekevä*) ilmauksia esiintyy Savosella *Minä tunnen siitä olevani*, Weikkolinilla *on vielä luettavana, toivon saavanikin*, Liimataisella *sanoin itelläni olevan* ja Kahelinilla *myötä olevat, ei sano muistavansa*.

Passiivin 1. partisii-ppi (*tehtävä*) esiintyy Riihirannan ilmauksessa *on tehtävä Ilmoitus*

Aktiivin 2. partisii-pin (*tehnyt*) muotoja esiintyy Savosen ilmauksessa *ne ovat paraiksi joutuneet*, Heleniuksen *olisitte tarvinnu*, Matsonin ilmauksissa *ei ole kuulunnu, se sano antannes*.

Passiivin 2. partisii-pin (*tehty*) muotoja esiintyy Savosen ilmauksissa *ensin saa kynnetyksi, olis tullut pannuksi, sanotulla tavalla, ja vaivattu pohjavedeltä, kun on ollut tehtynä*, Heikkilän ilmauksissa *mitalleen tehtyjä, mainitsen kiitokset osoitetuist, tehtyjä rikosasioita*, Liinforsin ilmauksessa *tulis meisä Alas painetuksi*, Suutarlan sanamuodoissa *vastaanotettuani, suostutuksi*, Liimataisen ilmauksessa *hän sanoi hieroneisa*, Riihirannan ilmauksessa *nin kun sanottu on*, Fredrikan ilmauksissa *saatuista kalosta, kaura pelt tuli haaskatuk* ja Kahelinin ilmauksissa *ovat sisälle jätetyt, touvot tuli vahingoitetuksi, puhdistettu-in, männeellä*.

7. LOPUKSI

Olen tässä pro gradu –tutkimuksessani pyrkinyt selvittämään 1800-luvun kirjakielen uudistustyön tuloksien siirtymistä aikalaisten, tavallisten ihmisten eli rahvaaksi sääty-yhteiskunnassa nimitetyn kansanosan, käyttöön heidän kirjoittamissaan teksteissä. Tutkimusaineisto on koottu eri arkistojen kokoelmista 1850 – 1871 välillä kirjoitetuista kirjeistä. Alkuaan halusin koota aineiston suutarien, räätälien, renkien ja piikojen teksteistä, mutta se osoittautui mahdottomaksi. Näin kyllä näiden tekemiä velkakirjoja jne., mutta niitä en aineistoon hyväksynyt kuten en muitakaan asiakirjoja tai pappien saarnatekstejä, joihin liittyy aina vakiintuneita muotoja ja ilmauksia. Lopulliseen aineistooni kokosin kaikki löytämäni suomenkieliset tekstit, jotka oli kirjoitettu ennen vuotta 1880.

Alkuoletukseni oli se, että kansa viestii myös kirjoittamalla sekä omista asioistaan että yhteiskunnallisista tapahtumista. Tämä on työssä todennettu, sillä kirjeissä käsitellään omien kuulumisien lisäksi esimerkiksi Suomen markan syntyvaihetta, kirjastolaitosta, Oolannin sotaan liittyviä asioita jne. Ja vaikka ihmiset puhuivat eri murteita, työssä tulee esiin siirtyminen kirjoitetussa tekstissä kohti uutta kirjakieltä. Vaikka 1850-luvun teksteissä on kovin paljon epäyhtenäisyyttä ja ”puutteita”, 1860-luvun puolivälin jälkeen kirjoitetuissa kirjeissä vanhan kirjakielen mukaisia ilmauksia on jo huomattavasti vähemmän ja kieli alkaa enenevästi muistuttaa nykyistä yleiskieltä. Vokaalien pituusmerkinnät alkavat olla nykykielen mukaisia ja katoilmiöt vähäisiä, samoin konsonanttien merkintä. Teksteistä voi kuitenkin havaita joidenkin vanhasta kirjakiielestä ja läntisistä murteista laajimmalle levinneiden piirteiden voiman, kuten esimerkiksi *kuitengin*-sanamuodon säilymisen ajassa. Tutkimustyöni voi todeta täyttäneen sille asetetun tehtävän.

Aineistoa kootessani kiinnitin huomiota torpankontrahti-asiakirjoihin, joista en tiedä tutkimusta tehdyn mutta jotka esimerkiksi nimistöä kiinnostuneelle olisivat antoisa tutkimuskohde. Suuri pettymys sen sijaan oli huomata, kuinka vähän — vain satunnaisesti — arkistoihin on talletettu arkipäivän elämästä kertovaa materiaalia. Tämän tutkimuksen kirjoittajistakaan alkuperäiseen ajatukseeni tarkastella rahvaan tekstejä eivät olisi kelvanneet Seppälä, Telenius, Lehtinen, Kahelin ja Weikkolin (ks.

LIITE). Ainoastaan muuttamalla alkuperäistä aietta saatoin löytää riittävästi materiaalia, jotta pystyin tarkastelemaan suunnitellun ajan tekstejä.

LÄHTEET

Tutkimusaineisto

- FREDRIKA JOHANNEKSEN TYTÄR: Kirjeet 23.11.1862, 18.1.1863, 12.11.1863 ja 1.2.1864 Korpilahdelta. Karan kartanon arkisto. Kansio IV, nippu 17. Kirjeitä ym. 1804 – 1869 koskien Wiljasjärven taloa Korpilahden pitäjän Muurasjärven kylässä. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- HEIKKILÄ, ANDERS HERMAN: kirje Vanajasta 3.3.1867. Soiniemen talon arkisto (Hauho) I – II. E.J. Sohlbergille ym. saapuneita kirjeitä 1858 – 1903. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- HELENIUS, H.S.: Kirje 12.12.1868, Kirje 6.11.1869 ja kirje 15.12.1870. Soiniemen talon arkisto (Hauho) I – II. E.J. Sohlbergille ym. saapuneita kirjeitä 1858 – 1903. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- H.J.HENRIKINPOIKA: Kirje Velkuan Salavaisilta 25.5.1860. P.A.Nummelinille saapuneita kirjeitä. Turun maakunta-arkisto, Turku.
- HIEKKANIEMI, NIKLAS: Kaksi kirjettä Korpilahdelta, 8.3.1861 ja 25.5.1861. Paavo Tikkasen saamia kirjeitä. SKS rulla 11 kopio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusaarkisto, Helsinki.
- HÄMÄLÄINEN, PETTER JOHAN: Kirje Käkisalmesta 6.12.1865. Paavo Tikkasen saamia kirjeitä. SKS rulla 11 kopio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusarkisto, Helsinki.
- JUNTTILA, MATTI: Kirje Kempeleestä 14.1.1862. Paavo Tikkasen saamia kirjeitä. SKS rulla 11 kopio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusarkisto, Helsinki.
- KAHELIN, GABRIEL: kirje Ilomantsista 17.9.1864. Paavo Tikkasen saamia kirjeitä. SKS rulla 11 kopio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusarkisto, Helsinki.
- LEHTINEN, C.L.: kaksi kirjettä Rymättylästä, 18.1.1863 ja 12.4.1865. P.A.Nummelinille saapuneita kirjeitä. Turun maakunta-arkisto, Turku.
- LIIMATAINEN, KARL G.: päiväämätön kirje Leppävirran Niinimäestä, kirjeessä vastaanottajan merkintä: ark. 20.5.1857.
- LIINFORS, TOPIAS: Kirje Yläneeltä 2.1.1860. Gust. Rob. Grönroosin arkisto. Turun maakunta-arkisto, Turku.
- MATSON, AUGUST: 3 kirjettä Korpilahdelta, 28.3.1863, 11.6.1863 ja päiväämätön mutta asiayhteys edelliseen kirjeeseen osoittaa kirjoitetun v. 1863. Karan kartanon arkisto. Kansio IV, nippu 17. Kirjeitä ym. 1804 – 1869 koskien Wiljasjärventaltoa Korpilahden pitäjän Muurasjärven kylässä. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- MATTILA, ANDERS: Kirje Haminasta 13.3.1858, kirje Hämeenlinnasta 16.9.1862 ja kirje Hämeenlinnasta 9.12. (vuosiluku puuttuu). G.A.Mattilan arkisto I, Anders Mattilan ja vaimonsa Hedvig Mattilan asiakirjat 1845 – 1916. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- RIIHIRANTA, HEIKKI: Kirje Luopioisista 7.9.1865. Soiniemen talon arkisto (Hauho) I – II. E.J. Sohlbergille ym. saapuneita kirjeitä 1858 – 1903. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- SAVONEN, PAULUS: Kirje 16.6.1865. Biographica III Savonen. Jyväskylän maakunta-arkisto, Jyväskylä.

- SEPPÄLÄ, JOHAN: kirjeitä 1850 – 1854. Konekirjoitusjäljennökset 11 kirjeestä, alkuperäisten säilytyspaikka Vaasan maakunta-arkisto. Postitarkastaja S. Grönroosin lahjoitus 31.10.1944. Oulun maakunta-arkisto, Oulu.
- SKOGSTER, M.: Kirje Päijälästä 25.7.1857. Biographica I, Skogster. Jyväskylän maakunta-arkisto, Jyväskylä.
- SUUTARLA, ZEFANIAS GUSTAANPOIKA: 3 kirjettä Rymättylästä, 10.11.1862, 6.12.1862 ja 13.11.1863. P.A.Nummelinille saapuneita kirjeitä. Turun maakunta-arkisto, Turku.
- TARRI, K.F.: Kirje Hauhon Sotjalasta 8.5.1871. Soiniemen talon arkisto (Hauho) I – II. E.J. Sohlbergille ym. saapuneita kirjeitä 1858 – 1903. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- TELENIUS: Kirje Tammisaaresta 20.7.1855 puolisolle, Maria Margarethalle, Turkuun. Gust. Rob. Grönroosin arkisto. Turun maakunta-arkisto, Turku.
- WEIKKOLIN, KARL AUGUST: 2 kirjettä Helsingistä, 11.6.1867 ja 29.1.1868. Gust. Rob. Grönroosin arkisto. Turun maakunta-arkisto, Turku.

Kirjoittajien taustatiedot

Mikrofilmirullat:

- TK 26. Vanajan seurakunnan rippikirjat. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- TK 74. Hauhon seurakunnan rippikirjat. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- TK 437. Korpilahden seurakunnan rippikirjat. Jyväskylän maakunta-arkisto, Jyväskylä.
- TK 442. Korpilahden seurakunnan muuttokirjat 1859 - . Jyväskylän maakunta-arkisto, Jyväskylä.
- TK 476. Luopioisten seurakunnan rippikirjat. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.
- TK 487. Längelmäen seurakunnan rippikirjat. Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna.

Kirjallisuus:

- BJÖRN, ISMO 1991: Suur-Ilomantsin historia. Enon, Ilomantsin ja Tuupovaaran Paikallishistoriatoimikunta. Sisälähetysseuran kirjapaino Raamattutalo, Pieksämäki.
- KILPELÄINEN, IRJA 1958: He lähtivät kauas. Piirteitä eräiden Ambomaan raivaajien elämästä. Suomen Lähetysseura, Helsinki.
- PELTOLA, MATTI 1958: Suomen lähetysseuran Afrikan työn historia. Sata vuotta suomalaista lähetystyötä 1859 - 1959 2. Suomen Lähetysseura, Helsinki.
- Otavan Iso Tietosanakirja 8. Otava, Helsinki.

Muut lähteet:

- 10.5.1995 Puhelinyhteys. Vaasan maakunta-arkisto, Vaasa.
- 10.5.1995 Puhelinyhteys. Suomen Lähetysseura, Helsinki.

Tutkimuskirjallisuus

- HAAKANA, MARKKU – KALLIOKOSKI, JYRKI (toim.) 2005: *Referointi ja moniäänisyys*. Tietolipas 206. Helsinki: SKS.
- HAKULINEN, AULI ym.1994: *Kieli ja sen kieliopit. Opetuksen suuntaviivoja*. Helsinki:

- Opetusministeriö.
- HAKULINEN, AULI – OJANEN, JUSSI 1976: *Kielitieteen ja fonetiikan termistöä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 324. Helsinki: SKS.
- HEIKKINEN, ANTERO 1989: *Perinneyhteisöstä kansalaisyhteiskuntaan. Koulutuksen historia Suomessa esihistorialliselta ajalta itsenäisyyden aikaan*. 2. painos. Helsinki: Gaudeamus.
- HOSIAISLUOMA, YRJÖ 2003: *Kirjallisuuden sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- HUUMO, KATJA – LAITINEN, LEA – PALOPOSKI, OUTI (toim.) 2004: *Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 979. Helsinki: SKS.
- HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Helsinki: WSOY.
- _____ 2003: Suomettaren pojat. – Tommi Kurki – Päivi Laine ja Arja Lampinen 2003: *Suomettaren helmoista* s. 13 – 43.
- HÄMEEN-ANTTILA, VIRPI 1995: Kirjoitustaidon merkitykset kulttuurista toiseen. — Marja-Leena Koli – Leena Tolkki-Tammi (toim.) 1995 *Puumerkistä sähköpostiin. Kirjoittamisen ja kirjoittamisen opetuksen suuntia*. Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja XLI 1995. Helsinki, s.193 – 205.
- IISA, KATARIINA – OITTINEN, HANNU – PIEHL, AINO 1994: *Kielenhuollon käsikirja*. Helsinki: Yrityskirjat Oy.
- IISALO, TAIMO 1990: Sunnuntaikoulu työssäkäyville – esimerkkinä Uudenkaupungin sunnuntaikoulu 1800-luvulla. — Teoksessa *Koulu ja menneisyys XXVIII*. Suomen kouluhistoriallisen seuran vuosikirja 1990. Helsinki.
- IKOLA, OSMO 1984: Suomen kielen historia. – Heikki Paunonen – Päivi Rintala (toim.) *Nykysuomen rakenne ja kehitys* 2 s. 111 -138. Tietolipas 95. Helsinki: SKS.
- _____ 1986 (toim.): *Nykysuomen käsikirja*. Toinen uudistettu laitos. Espoo.
- _____ 2001: *Nykysuomen opas*. Turku: Åbo Akademi.
- ITKONEN, TERHO 2000: *Uusi kieliopas*. Helsinki: Tammi.
- KAIVOLA, TERTTU 1988: *Messukirjasta meteli. Suomalaisen kirjan viisi vuosisataa*. Helsinki: SKS.
- Kielikello 3/98*.
- KOTKANHEIMO, LIISA 1989: *Suomalaisen aapisen viisi vuosisataa. Aapisten sisältö ja tehtävät kansanopetuksessa*. Joensuun yliopiston kasvatustieteellisiä julkaisuja N: 10. Joensuu: PunaMusta.
- KURKI, TOMMI – LAINE, PÄIVI – LAMPINEN, ARJA 2003: *Suomettaren helmoista. Tutkielmia 1800-luvun suomen kielestä*. Turku: Kirja-Aurora
- LAITINEN, LEA 2005: Puhetta puheesta – kirjoittamalla. — Markku Haakana – Jyrki Kalliokoski (toim.), *Referointi ja moniäänisyys* s. 188 – 223. Tietolipas 206. Helsinki: SKS.
- LAUERMA, PETRI 2004: Aluemurre vai murteiden yhdistelmä? – Katja Huumo – Lea Laitinen – Outi Paloposki (toim.), *Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla* s. 136 -176. Helsinki: SKS
- LEHIKONEN, LAILA 1994: *Suomea enen ja nyt. Suomen kielen kehitys ja vaihtelu*.
- LEHIKONEN, LAILA – KIURU, SILVA 1991: *Kirjasuomen kehitys*. 2. painos. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- PULKKINEN, PAAVO 1972: *Nykysuomen kehitys. Katsaus 1800- ja 1900-luvun*

- kirjakieleen sekä tekstinäytteitä.* Tietolipas 72. Helsinki: SKS.
- PUNTTILA, MATTI – JUSSILA, RAIMO – SUNI, HELENA (toim.)2000: *Piiliakielestä kirjakieleksi.* Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- RAEKALLIO-TEPPO, VUOKKO 1974: *Asiointikirjoituksen opas.* 8. painos. Helsinki: Weilin + Göös.
- RAPOLA, MARTTI 1969a: *Vanha Kirjasuomi.* 3. painos. Tietolipas 1. Helsinki: SKS.
- _____ 1969b: *Johdatus suomen murteisiin.* 3. painos. Tietolipas 4. Helsinki: SKS.
- RAVILA, PAAVO 1975: *Johdatus kielihistoriaan.* Tietolipas 3. Helsinki: SKS.
- SALVASAHO-KORPPOO, TARJA 1990: *Ensimmäisten suomenkielisten kauppakirjojen kielestä. Haukivuoren, Hirvensalmen ja Mäntyharjun vuosien 1847 – 1883 kauppakirjojen kielen tarkastelua.* Pro gradu -tutkielma. Suomen kieli. Tampereen yliopisto.
- SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SUOJANEN, MATTI K. 2000: *Miten kansa vastasi? Eräs varhaisnykysuomen tutkimusalue.* – Piiliakielestä kirjakieleksi: 295 – 302.
- STARK, LAURA 2008: *Maalaisrahvaan kirjoitusmotivaatio ja asenteet kirjoitustaitoa kohtaan 1840 – 1890-luvun Suomessa.* — *Kasvatus & Aika* 3 (2) 2008: 49 – 66.
- TARKIAINEN, VILJO – TARKIAINEN, KARI 1985: *Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja.* Helsinki: Otava.
- TURPEINEN, OIVA 1986: *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866 – 1868.* .Historiallisia Tutkimuksia 136. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- UUSITALO, KRISTIINA1990: *Eräiden v. 1881 – 1885 kirjoitettujen kirjeiden kielen tarkastelua.* Pro gradu -tutkielma. Suomen kieli. Tampereen yliopisto.

LIITE

Tutkimuksessa ei ollut tarkoitus selvittää kirjoittajien henkilötietoja, mutta tutkijan kiinnostus ulottui osin niihinkin aineistoa etsiessä:

Hämeenlinnan maakunta-arkistosta Karan kartanon kokoelmista löytyneiden neljän kirjeen (1862 – 1864) kirjoittaja Fredrika Johanneksentytär oli syntynyt v. 1821, tullut Pihlajavedeltä Korpilahdelle v. 1859 ja siirtyi sieltä v. 1864 Tampereelle. Samasta Wiljaksen talosta kolme kirjettä (1863) kirjoittanut August Matson oli syntynyt 1824 ja oli tullut Korpilahdelle v. 1862 Hausjärveltä, jonne muutti takaisin 1864 (Korpilahden seurakunnan rippikirjat, mikrofilmirulla TK 437 ja Korpilahden seurakunnan muuttokirjat 1859 -, mikrofilmirulla TK 442.)

Hämeenlinnan maakunta-arkistosta löytämäni toinen kokoelma, josta tutkimusaineistoa saatoinkin koota, oli Hauhon Soiniemen kartanon arkisto. Kirjoittajista kolme oli talonpoikia: Anders Herman Heikkilä (kirje 1867) Vanajasta, s. 1830 (Vanajan seurakunnan rippikirjat, mikrofilmirulla TK 26), Heikki Riihiranta (kirje 1865), s. 1831 (Luopioisten srkn rippikirjat, TK 476) ja K.F. Tarri (kirje 1871), s. 1830 (Hauhon srkn rippikirjat, TK 74). Ratsumestari H.S. Heleniuksen (kirjeet 1868, 1869 ja 1870) henkilötietoja en löytänyt Hämeenlinnasta.

Kolmas Hämeenlinnan maakunta-arkiston aineistoa tarjonnut kokoelma oli G.A. Mattilan arkisto Längelmäeltä. Mattila (kolme kirjettä 1858 – 1868) oli syntynyt 1822 (Längelmäen srkn rippikirjat, TK 487)

Em. August Matsonin kirjeessä mainittiin Niklas Hiekkaniemi (kaksi kirjettä 1861), joten poimin hänen tekstinsä Paavo Tikkaselle tulleista kirjeistä, kun nimi osui kohdalle ja muistin sen aiemmin mainituksi. Henkilötietoja en kuitenkaan enempää etsinyt, koska niitä olisi pitänyt hakea toisesta arkistosta.

Paavo Tikkasen kirjeistä Kahelinin (kirje 1864) nimi johti entisen kotikuntani Ilomantsin historiaan. Kahelin oli Viitasaaren Kivijärven kappelista 1857 valittu Ilomantsin ev.lut.seurakunnan lukkariksi. Ainakin tarinoiden mukaan hänellä oli aloittaessaan lukkarinkoulun useamman sataa oppilasta, mutta kun hän päätti ottaa maksun opetuksesta, putosi oppilaiden määrä muutamaan kymmeneen. Hänestä enemmän kertoo Björn (1991) *Suur-Ilomantsin historiassa*.

Zefanias Gustaanpoika Suutarlasta (3 kirjettä 1862 – 1863) olin lukenut Heikkisen kirjasta (1989: 91 – 92) etsiessäni tietoja kirjoitustaidosta. Hän oli syntynyt 1834, kohonnut torpparista ratsutilalliseksi ja istui talonpoikaissäädyn edustajana seitsemillä valtiopäivillä vuosina 1877 – 1905. Kirjoitustaidon lisäksi hän oli itsenäisesti opetellut myös viulun soiton. Hän kuoli 1908. (Otavan iso tietosanakirja, kahdeksas osa SOST - TSC s. 734; Heikkinen 1989.)

C.L. Lehtinen (kirjeet 1863 ja 1865) paljastui tekstinsä perusteella opettajaksi, kun hän 12.4.1865 kirjeensä lopussa ilmoittaa tulevansa vastaanottajan luo kyläilemään, kun Naantalın koulussa on pääsiäisloma eikä häntä silloin tarvita.

Karl August Weikkolin (kaksi kirjettä, 1867 ja 1868) mainitsee kirjeessään Lähetyškoulun, mikä johti kirjallisuuteen ensimmäisistä lähetyssaarnaajista. Weikkolin syntyi 7.4.1842 Vihdissä ja kuoli Ambomaalla 7.5.1891 (esim. Kilpeläinen 1958: 50 – 69; Peltola 1958: 260.) Puhelinsoittoini Lähetyšseuran arkistoon 10.5.1995 paljasti, ettei siellä ollut mitään tietoa löytämistäni kirjeistä.

Aineiston varhaisimmat kirjeet kirjoitti Oulussa kantokirjurina toiminut Johan Seppälä (kirjeet 1850 – 1854), joka oli syntynyt Vähässäkyrössä 8.8.1823 viisilapsisen perheen toisena poikana, oli käynyt koulua Vaasassa, mutta merkinnällä ”ofärdig af skolan” lähtenyt tai lähetetty v. 1846 paikkakunnalta (puhelintieto Vaasan maakunta-arkistosta 10.5.1995). Aineistoon hyväksyin ne poikkeuksellisesti konekirjoitetuina jäljennöksinä Oulun maakunta-arkistosta. Jäljentäminen oli huolella suoritettu: tekstikohdat, joista ei ollut saatu selvää, oli merkitty katkoviivoituksella ja teksteihin oli käsin vielä merkitty lisäyksiä ja korjausmerkintöjä.